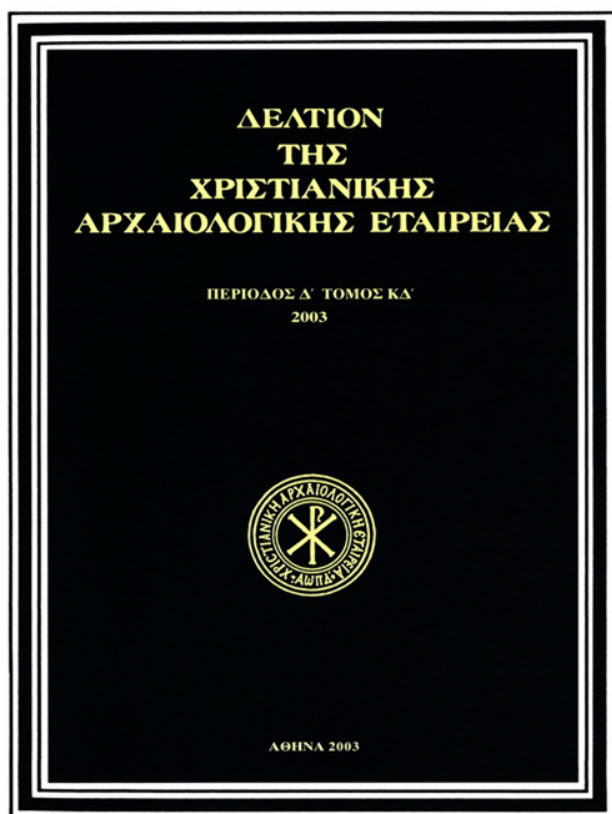

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 24 (2003)

Δελτίον ΧΑΕ 24 (2003), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Νίκου Οικονομίδη (1934-2000)

Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της
Καθολικής στη Γαστούνη

Δημήτριος ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.368](https://doi.org/10.12681/dchae.368)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ Δ. (2011). Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 24, 63–78. <https://doi.org/10.12681/dchae.368>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας της
Καθολικής στη Γαστούνη

Δημήτριος ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ

Τόμος ΚΔ' (2003) • Σελ. 63-78

ΑΘΗΝΑ 2003

Η ΑΝΑΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΚΑΘΟΛΙΚΗΣ ΣΤΗ ΓΑΣΤΟΥΝΗ¹

Ο ναός και το πρόβλημα της χρονολογήσεώς του

Ο ναός της Παναγίας της Καθολικής είναι ένα από τα ευάριθμα βυζαντινά μνημεία που σώζονται στην περιοχή της Κοίλης Ήλιδος, του μεσαιωνικού δηλαδή Μορέως², και το μοναδικό στη Γαστούνη³. Τυπολογικά ανήκει στους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους⁴ ναούς με νάρθηκα, οκτάπλευρο τρούλλο, τρίπλευρη αψίδα Ιερου και τονισμένο το διαμήκη άξονα⁵ (Εικ. 2). Είναι δομημένος κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα που υλοποιείται με χρήση διπλής περιμετρικής πλίνθου (Εικ. 1).

Το μνημείο διαθέτει τοιχογραφικό διάκοσμο τριών τουλάχιστον περιόδων. Πάνω από παλαιότερο στρώμα με άγνωστη έκταση διατηρήσεως⁶ σώζεται η πλέον εκτεταμένη τοιχογράφηση, που χρονολογείται, σύμφωνα με κτητορική επιγραφή, στο 1702, επί Β' Ενετοκρατίας, και

η οποία καλύφθηκε εν μέρει το 19ο αιώνα με νεότερο στρώμα από ένα ζωγράφο ονόματι Σοφοκλής⁷. Η κεφαλαιογράμματη επιγραφή της ανιστορήσεως του 1702 διατηρείται στο νάρθηκα, πάνω από τον κίονα διβήλου ανοίγματος (Εικ. 2, αριθ. 1, και Εικ. 3)⁸: +Κριτου καθεζωμένον κ(α)ι ἀγγέλων / ἐσώτων σάλπηγγος ὑχούσης κ(α)ι φλογός / κ(α)ιομ(έν)ης τῇ ποιήσῃ ψυχῇ μου ἀπαγωμ(έν)η / εἰς Κρίσην(;) Ἀνηστορί<θη> ὁ θεὸς οὗτος κ(α)ι πάνσεπτος / ναὸς τῆς Ὑπ(ε)ραγί(ας) Θεοτόκου κ(α)ι Πανταν<άσ>ος ἡς Καθολικῆς δι' ἐξώδου πολ<λ>οῦ τοῦ θεοφιλεστάτου / ἐπισκόπου Ὁλένης Κ(υρίο)υ κυρ Ἰωαννικῆ/ον τὸ ἐπίκλην ὁ Νεῖρος ἐ<κ> κώμης / Σωποτοῦ ἀρχιερατεῦντος τοῦ αὐτοῦ / τῆς Ἐπ(ι)σκοπῆς ταύτης κ(α)ι καθέδρ(ας) ἀρχιερατικῆς: ἀπὸ Χ(ριστο)ῦ ΑΨΒ' (=1702) Μαΐου Α.

Στην επιγραφή αναφέρεται για πρώτη φορά το επίθετο «Καθολική»⁹ και ότι ο κτήτωρ της νέας τοιχογράφησε-

1. Μια πρώτη παρουσίαση στοιχείων, που περιλαμβάνονται στην παρούσα εργασία, έγινε στο *Εικοστό Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 2000, σ. 9-10, βλ. Δ. Αθανασούλης, Ο ναός της Παναγίας της Καθολικής στη Γαστούνη. Χρονολόγηση και κτήτορες.

2. Βλ. D. Athanasoulis, *The Architecture of the Byzantine and Frankish Churches of Elis, Greece, XXVth Byzantine Studies Conference, October 26-29, 2000, Harvard University, Abstracts of Papers*, Βοστώνη 2000, σ. 88-89. Δ. Αθανασούλης, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα, *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, «Ο Μοναχισμός στην Πελοπόννησο, από τον 4ο μέχρι τον 15ο αι.»*, IBE/EIE-6η ΕΒΑ, Αίγιο, 5-6 Μαΐου 2000 (υπό εκτύπωση).

3. Στην πόλη άλλοτε διατηρούνταν κτίσματα (τζαμιά, τεμένη, τεκές, λουτρά) της Τουρκοκρατίας· βλ. Γ. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία διὰ μέσον τῶν αἰώνων*, Αθήνα 1924 (φωτοανат. Λεχαϊνά 1991), σ. 203.

4. Ο συννηθέστερα απαντώμενος τύπος σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη νότια Ελλάδα· βλ. Π.Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἥπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰ.*, Θεσσαλονίκη 1992², σ. 117-118.

5. Πρβλ. Στ. Μαμαλούκος, Παρατηρήσεις στην διαμόρφωση των γωνιακών διαμερισμάτων των δικιόνιων σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της Ελλάδος, *ΔΧΑΕ Δ'* (1987-1988), σ. 194-195.

6. Διακρίνεται το πέλμα ολόσωμης μορφής στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα.

7. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία* (υποσημ. 3), σ. 201.

8. Έχει δημοσιευθεί πολλές φορές με μικρές αβλεψίες στη μεταγραφή, πρβλ. R. Traquair, *Frankish Architecture in Greece*, Λονδίνο 1923 (ανατύπ. από *JRIBA XXXI*, 3, αριθ. 2 και 3), σ. 24. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία* (υποσημ. 3), σ. 201-202. Στη μεταγραφή των επιγραφών τηρούμε την ορθογραφία της εκτός από τους τόνους και τα πνεύματα.

9. Για την προέλευση του επιθέτου «Καθολική» έχουν διατυπωθεί ποικίλες απόψεις. Πρόκειται για κοινή βυζαντινή ονομασία των ναών μιας πόλεως και ίσως εδώ μαρτυρεί τη λειτουργία της ως κεντρικού ναού του οικισμού. Επιπλέον, επί Τουρκοκρατίας και Β' Ενετοκρατίας, όταν η Γαστούνη ήταν το μεγαλύτερο οικιστικό κέντρο της Ηλείας (Α. Bon, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)*, I-II, Παρίσι 1969, σ. 335), υπήρξε επισκοπική έδρα. Για την εκκλησιαστική ιστορία της εποχής στην περιοχή βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Ιστορία της Γαστούνης, Πελοποννησιακά ΚΓ'* (1998), σ. 364.

Εικ. 1. Η μεσημβρινή όψη της Παναγίας της Καθολικής.

367, 428-432). Ο Rouqueville επισκέπτεται τη «métropole» στη Γαστούνη, που πρέπει να ταυτίζεται με την Καθολική, βλ. F.C.H.L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, V, Παρίσι 1827², σ. 369. Πρβλ. επίσης Ε. Κριαράς, *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας, 1100-1669*, Ζ', Θεσσαλονίκη 1980, σ. 211. Η λέξη «Καθολική» χρησιμοποιείται ως επίθετο επισκοπών (πρβλ. και τη μνεία: Ἀνδρέου μοναχοῦ τοῦ ἐκ τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας σου Ὡλένης τοῦ Μοραίου, σε χειρόγραφο του 1111, Κ. Κωνσταντόπουλος, Ἡ Μονή Ὁσίου Μελετίου καὶ ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Νικάνωρ, ΔΧΑΕ Α' (1924), σ. 52) και καθεδρικών ναών (Θεσσαλονίκη: ἐν τῇ μητροπόλει καθολικῇ· περὶ τὴν καθολικὴν τῆς τῶν Θεσσαλονικέων καθολικῆς πρώτης ἐκκλησίας..., βλ. Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα, Ἡ Αγία Σοφία ως μητροπολιτικός ναός και το επισκοπεῖο, *Αφιέρωμα στην μνήμη του Σωτήρη Κίτσα*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 549-560), Αχρίδα: ...ἦσαν ἐν Ἀχρίδι τρεῖς ἐκκλησίαι, μία μὲν ἡ καθολικὴ, δύο δὲ τοῦ ἱεροῦ Κλήμεντος, μεγέθει πολλῶ τῆς καθολικῆς βραχύτεραι... (Βίος καὶ Πολιτεία, ὁμολογία τε καὶ μερικὴ θαυμάτων διήγησις τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Κλήμεντος ἀρχιεπισκόπου Βουλγάρων, συγγραφεὶς παρὰ τοῦ Ἀγιωτάτου

καὶ αἰοδύμου Ἀρχιεπισκόπου τῆς Πρώτης Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας κυρίου Θεοφυλάκτου, PG 126, 1229). Ἀς σημειωθεῖ ὅτι στην ευρύτερη περιοχή υπάρχει θέση Επισκοπή (Ντ. Ψυχογιού, Ἡ Ὡλενα, Ἡλειακά ΚΑ' (1962), σ. 646), ἐνὼ στη Β' Ενετοκρατία αναφέρεται στη Γαστούνη και ἐνορία Επισκοπῆς (Γριτσόπουλος, *Ἱστορία Γαστούνης*, ὁ.π., σ. 425-426). Πρβλ. οικισμό Καθολικό Αιγιαλείας, ὅπου υπήρχε βυζαντινὸς ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου και τοπωνύμιο Επισκοπή, χωριὸ που ἔχει ἐπίσης ταυτιστεῖ με ἔδρα ἐπισκόπου (Α. Λαμπροπούλου - Α. Μουτζάλη, Νέα στοιχεία για τὴν ἐπισκοπὴ Κερνίτζας, *Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, Κόρινθος, 9-16 Σεπτεμβρίου 1990*, Β', Αθήνα 1992-1993, σ. 373, 381). Θέση Καθολική αναφέρεται και στο Σκούπι Καλαβρύτων, βλ. Παπανδρέου, *Ἡ Ἠλεία* (υποσημ. 3), σ. 203.

Ἀς σημειωθεῖ ὅτι στην Γαστούνη ἡ λέξη «Καθολική» εμφανίζεται πλέον ως ἐπιθετικός προσδιορισμός στη Θεοτόκο Παντάνασσα και ὄχι στο κτίριο. Ἡ μετάθεση τῆς ονομασίας ἐνὸς ναοῦ ως ἐπιθέτου τῆς Παναγίας δεν εἶναι σπάνια, πρβλ. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ* (υποσημ. 4), σ. 12.

ως είναι ο επίσκοπος Ωλένης Ιωαννίκιος Νείρος από το Σωποτό Καλαβρύτων.

Το μνημείο έχει απασχολήσει πολλούς ερευνητές¹⁰, οι οποίοι έχουν προτείνει χρονολογήσεις από τον 11ο¹¹ έως το 12ο αιώνα¹². Η τοποθέτηση της Καθολικής μεταξύ των μεσοβυζαντινών μνημείων και ειδικότερα εκείνων του 12ου αιώνα ήταν μάλλον επισφαλής, καθώς ερείδετο μόνο σε μορφολογικές και τυπολογικές παρατηρήσεις, ενώ στο μνημείο είχαν εντοπιστεί και οψιμότερα στοιχεία. Μάλιστα η προσπάθεια προσαρμογής των αποκλινόντων ιστορικών και αρχαιολογικών δεδομένων στην πρόωπη χρονολόγηση, οδήγησε τους ερευνητές στη διατύπωση εξεζητημένων θεωριών, όπως π.χ. ότι το πλαίσιο της βόρειας –σφραγισμένης σήμερα– θύρας του ναού¹³, ένα καθαρά γοτθικό στοιχείο που έχει χρονολογηθεί στο 13ο αιώνα¹⁴, είναι μεταγενέστερη προσθήκη, μολονότι αφ' ενός δεν προκύπτει ο λόγος αντικατάστασής του πλαισίου μιας δευτερεύουσας θύρας και αφ' ετέρου δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με ασφάλεια διατάραξη της περιβάλλουσας τοιχοποιίας της· ότι το αγγείο με διάκοσμο Grid Iron, που είναι εντοιχισμένο στο μνημείο, πρωτοεμφανίζεται εκτός Ιταλίας στη Γαστούνη¹⁵, ότι η Γαστούνη είναι μεσοβυζαντινός οικισμός, μολονότι οι μνείες στις πηγές είναι πολύ οψιμότε-

Εικ. 2. Διαμήκης τομή της Παναγίας της Καθολικής με τη θέση των επιγραφών.

ρες¹⁶. Μια συστηματικότερη ενασχόληση με το μνημείο προσφέρει στοιχεία που καθιστούν προβληματική τη χρονολόγηση πριν από το 13ο αιώνα, από τα οποία περιοριζόμαστε στα εξής¹⁷:

1. Μορφολογικά η περίτεχνη διαμόρφωση του εγγεγραμμένου τριλόβου παραθύρου στη μεσημβρινή κύρια όψη του μνημείου, με τα υψίκορμα τεταρτοκυκλικά αψιδώματα που το πλαισιώνουν και την τριπλή διαδοχική εξέχουσα οδοντωτή ταινία, επιβάλλει σαφώς τη χρονολογική απομάκρυνση από τα πρότυπα του 12ου αιώνα (Εικ. 1). Γενικότερα, τα τριλόβα εγγεγραμμένα

10. Ήδη από το 19ο αιώνα, Γ. Λαμπάκης, *ΔΧΑΕ* 1892, σ. 98.

11. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916, σ. 7, 58, 144, 181, 204, 210, 253, 266, 271, 273. Traquair, *Frankish Architecture* (υποσημ. 8), σ. 24-27.

12. Τρίτο τέταρτο του 12ου αιώνα, βλ. A.H.S. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA XXXII* (1931-1932), σ. 109-111, 117-118, 127, 129. Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 580-582. Τελευταίο τέταρτο του ίδιου αιώνα, A.H.S. Megaw, *Glazed Bowls in Byzantine Churches*, *ΔΧΑΕ Δ'* (1964-1965), σ. 153. Και στη νεότερη βιβλιογραφία ο ναός της Καθολικής προσγράφεται στο 12ο αιώνα. Πρβλ. ενδεικτικά Ν. Γιαολές, *Βυζαντινή ναοδομία, 600-1204*, Αθήνα 1987, σ. 125, 127, 130. Χ. Μπούρας - Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, σ. 106-108. Στις πρόσφατες δημοσιεύσεις, ως προς μεν την αρχιτεκτονική επαναλαμβάνονται οι απόψεις των παλαιότερων μελετητών περί χρονολόγησης του μνημείου στο 12ο αιώνα (Ν. Χαρκιολάκης, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας Καθολικής στη Γαστούνη, Πελοποννησιακά ΚΔ'* (1998-1999), σ. 316), ως προς δε την ιστορική διαδρομή, χωρίς ισχυρή τεκμηρίωση, η Καθολική συνδέεται με την έδρα της Επισκοπής Ωλένης από τον 11ο-12ο ήδη αιώνα (Γριτσόπουλος, *Γαστούνη* (υποσημ. 9), σ. 243, 290-291). Ο Γ. Βελένης είχε σημειώσει ότι το μνημείο πρέπει να ενταχθεί στο 13ο αιώνα, Γ. Βελένης, *Εορηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, Α'-Β', Θεσσαλονίκη 1984, σ. 269.

13. Αρχικά είχε τρεις εισόδους, μία στη δυτική όψη και άλλες δύο, σήμερα σφραγισμένες, τοποθετημένες αξονικά στο βόρειο και το

νότιο σκέλος του σταυρού. Αντ' αυτών ανοίχθηκαν το 19ο αιώνα μεγάλες θύρες στα δυτικά γωνιαία διαμερίσματα. Την ίδια περίοδο μετατροπές γίνονται και στα παράθυρα. Γενικά το κτίριο δεν έχει υποστεί άλλες σημαντικές αλλοιώσεις, με εξαίρεση την προσθήκη εξωνάρθηκα (Εικ. 1), αρχικά με τη μορφή ανοιχτής τοξωτής στοάς.

14. Πρβλ. Traquair, *Frankish Architecture* (υποσημ. 8), σ. 27. Χρονολογεί το θύρωμα στο τέλος του 13ου αιώνα. Ο Bon χρονολογεί τα κιονόκρανα στο 13ο αιώνα, ενώ το σύνολο στο 14ο αιώνα, Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 580-582.

15. Βλ. παρακάτω, υποσημ. 23.

16. Οι λατινικές πηγές την αναφέρουν από το 14ο αιώνα ως Gastogne (C. Hopf, *Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues*, Βερολίνο 1873, σ. 229), Gastoingne, Guascogne (Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 335, όπου και η σχετική βιβλιογραφία), Guastognie (1337, J. Longnon - P. Topping, *Documents sur le régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe s.*, Παρίσι 1969, doc. II, 48 και 236 (forme francisée), Guastuna (1337, ό.π., doc. II, 42). Για την ετυμολογία βλ. επίσης Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 335. M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Λειψία 1970, σ. 140-141. Κ.Ν. Ηλιόπουλος, *Τό τοπωνυμικών τῆς Ἡλείας*, *ΕΕΗΜ ΣΤ'* (1989-90), σ. 117-119. J. Longnon, *Les noms de lieu de la Grèce franque*, *JS*, juillet-septembre 1960, σ. 104.

17. Στόχος της παρούσας εργασίας δεν είναι η διαπραγμάτευση του μνημείου ως συνόλου, η οποία περιλαμβάνεται στη διδακτορική διατριβή που εκπονεί ο υπογράφων με θέμα την αρχιτεκτονική των ναών της Ηλείας.

Εικ. 3. Η επιγραφή του 1702 στο νάρθηκα.

παράθυρα με ισοϋψείς λοβούς για την ανάπτυξη διακόσμου στο ελεύθερο τύμπανο που δημιουργείται, όπως εκείνα της αψίδας και της νότιας κεραίας στη Γαστούνη, προσδιάζουν στο 13ο αιώνα¹⁸.

2. Στο γλυπτό διάκοσμο, εκτός από το όψιμο δυτικότροπο θύρωμα με το οξυκόρυφο τόξο, επισημαίνουμε: α. Το κιονόκρανο (Εικ. 9) στο ενδιαφέρον μορφολογικά δίβηλο αξονικό άνοιγμα μεταξύ κυρίως ναού και νάρθη-

κα είναι από πωρόλιθο και στις τέσσερις γωνίες του φέρει σχηματοποιημένο φυτικό μοτίβο, που παραπέμπει στους περνιστήρες (griffes)¹⁹, δηλαδή σε παρεμφερή στοιχεία που διέθεταν οι βάσεις κίωνων στη ρωμανική και γοθική αρχιτεκτονική, για λόγους κατασκευαστικούς και εν συνεχεία διακοσμητικούς. β. Ενώ αμφικιονίσκοι και επιθήματα των παραθύρων έχουν κατασκευαστεί από ψαμμίτη, τα ελάχιστα μαρμάρινα γλυπτά που διαθέτει ο ναός είναι σε δεύτερη χρήση: εξ αυτών, οι διαχωριστικοί πεσίσκοι του νότιου τριλόβου παραθύρου, οκταγωνικής διατομής με συμφυή τετράπλευρα κιονόκρανα, που κοσμοούνται με λυρόσχημο κόσμημα και ρόδακα, προέρχονται από κάποιο μεσοβυζαντινό μαρμάρινο τέμπλο.

3. Τη σαφέστερη χρονολογική ένδειξη προσφέρει το αγγείο τύπου protomaïolica, που εντοχίστηκε κατά την ανέγερση στο ψηλότερο σημείο του τυμπάνου του παραθύρου της αψίδας²⁰ (Εικ. 4). Ανήκει στην κατηγορία Grid Iron²¹. Ο Α. Megaw βασιζόμενος στην αρχαιολογική τεκμηρίωση της εποχής και υποστηρίζοντας την άποψη ότι η Καθολική ανάγεται στο τέλος του 12ου αιώνα, χρονολογεί τότε και το αγγείο²². Εν συνεχεία αυτή η χρονολόγηση του αγγείου αποτέλεσε τεκμήριο στη διεθνή βιβλιογραφία για την πρόωπη χρονολογία κυκλοφορίας του τύπου²³. Δηλαδή, το δεδομένο αποδεί-

18. Βελήνης, *Ερμηνεία* (υποσημ. 12), σ. 121, 269.

19. Για τα griffes, βλ. M. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIe s.*, 2, Παρίσι 1859, σ. 133-134· 6, Παρίσι 1863, σ. 47-52. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι σε πλησιόχωρα ελλαδικά μνημεία βάσεις με griffes έχουν βρεθεί στους κίονες του Αγίου Νικολάου στη μονή της Τσοβας στην Ηλεία (Traquair, *Frankish Architecture* (υποσημ. 8), σ. 10, εικ. 10. B. Kitsiki-Panagopoulos, *Cistercian and Mendicant Monasteries in Medieval Greece*, Σικάγο 1979, σ. 53) και σε δυτικότροπο πυλώνα στην Παντάνασσα Φιλιπιάδος Άρτης, Π.Α. Βοκοτόπουλος, Νέα στοιχεία περί του καθολικού της μονής Παντανάσσης Φιλιπιάδος, 1976, *AAA V* (1972), σ. 96, εικ. 2.

20. Όπως επιβεβαιώνεται από τη χρήση του ίδιου κονιάματος γύρω από το αγγείο και στους αρμούς της τοιχοποιίας. Πρβλ. και Megaw, *Glazed Bowls*, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 153. Τα δίλοβα και τα τρίλοβα παράθυρα του ναού είναι εγγεγραμμένα σε τόξα που έφεραν εφραλωμένα αγγεία στα τύμπανα.

21. Ό.π., σ. 159.

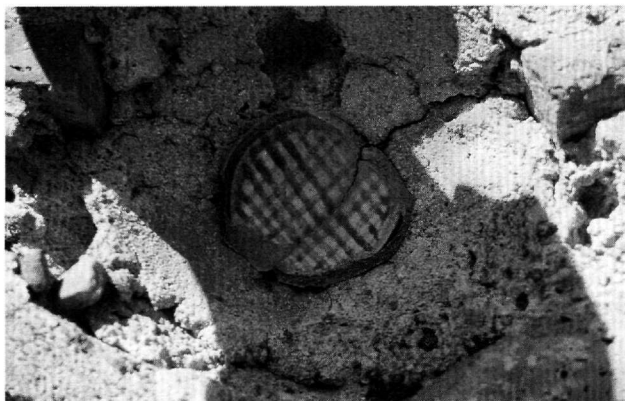
22. Αναφέρει ότι στην Κόρινθο (και στο Atlit) χρονολογούνται στο τέλος του 12ου και κυρίως στο 13ο αιώνα, ό.π., σ. 153.

23. "The evidence at Gastouni suggests that they came into use in the last quarter of the 12th century and are one of the earliest types of proto-maïolica", D. Whitehouse, *Proto-maïolica, Faenza LXVI* (1980), σ. 81. Ο ίδιος, *Medieval Glazed Pottery of Lazio, BSR XXXV* (1967), σ. 67-68. D. Dufournier, Anne-Marie Flambar, Ghislaine Noyé, A

propos de céramique « RMR » : problèmes de définition et de classement, problèmes de répartition, *La ceramica medievale nel Mediterraneo occidentale. Congresso internazionale della Università degli Studi di Siena, Siena, 8-12 Ottobre 1984-Faenza, 13 Ottobre 1984*, Φλωρεντία 1986, σ. 272-274. Η S. Patitucci-Uggeri, προσπαθώντας να συνδυάσει τη χρονολόγηση του Α. Megaw με το δεδομένο της εμφανίσεως του τύπου μετά το 1200 στην Απουλία, υποστηρίζει ότι το αγγείο της Γαστούνης είναι από τα πρωιμότερα που εμφανίζονται, πάντως όχι νωρίτερα από τις αρχές του 13ου αιώνα, βλ. S. Patitucci-Uggeri, *La protomaïolica nel Mediterraneo orientale in rapporto ai centri di produzione italiani, CorsiRav XXXII* (1985), σ. 365-366. Ο S. Gelichi μάλλον στις οψιμότερες χρονολογήσεις του G. Sanders για τον τύπο (βλ. υποσημ. 33) επισήμανε ότι υπάρχουν αμφιβολίες, αφού ο τελευταίος δεν λαμβάνει υπόψη του τη Γαστούνη: S. Gelichi, *Ceramiche e commerci con il Mediterraneo orientale nel tardo-medioevo (XII-XIII secolo), CorsiRav XXXVIII* (1991), σ. 201. Και στην Παναγία του Μέρμπακα η εσφαλμένη πρόωπη χρονολόγηση του μνημείου «μεταφέρθηκε» και στα εντοιχισμένα Grid Iron, G. Sanders, *Three Peloponnesian Churches and their Importance for the Chronology of Late 13th and Early 14th Century Pottery in the Eastern Mediterranean, Recherches sur la ceramique byzantine. Actes du Colloque organisé par l'Ecole Française d'Athènes et l'Université de Strasbourg II, Athènes, 8-10 avril 1987* (επιμ. V. Deroche - J.-M. Spieser), Παρίσι 1989, σ. 89-199, σ. 190-192.

Ξεως, η χρονολόγηση του κτίσματος, κατέστη απόδειξη για την κούπα²⁴.

Νεότερες έρευνες και ασφαλή στρωματογραφικά δεδομένα έχουν αποδείξει ότι ο τύπος Grid Iron παράγεται στο Brindisi της Απουλίας από τις αρχές του 13ου αιώνα²⁵. Εξάγεται πολύ αργότερα, αφού οι ανασκαφικές μαρτυρίες από τη Μέση Ανατολή, αλλά και στον Μοριά, από την Κόρινθο²⁶ και το Άργος²⁷, τοποθετούν με ασφάλεια τις εισαγωγές Grid Iron από τη δεκαετία του 1260²⁸. Σε στρώματα του 13ου αιώνα ανιχνεύονται και στην Άρτα²⁹, στις πλησιόχωρες της Γαστούνης θέσεις Γλαρέντζα και Χλεμούτσι³⁰, ενώ υπάρχουν σε δύο ακόμη ναούς της ίδιας εποχής, στην Παναγία του Μέρμπακα³¹ και στα Εισόδια της Παλαιοκατούνας Ακαρνανίας³². Ειδικότερα το αγγείο της Καθολικής (και τα αντίστοιχα του Μέρμπακα) μοιάζει, σύμφωνα με τον G. Sanders, με τύπους από την Κόρινθο που χρονολογούνται στρωματογραφικά μόνο στον όψιμο 13ο αιώνα³³. Φαίνεται ότι η Συνθήκη του Viterbo το 1267³⁴, με την οποία ο Κάρολος Α΄ Ανδεγαυός του βασιλείου της Νεαπόλεως καθίσταται επικυρίαρχος του πριγκιπάτου της Αχαΐας, συνετέλεσε αποφασιστικά στην ενίσχυση των

Εικ. 4. Αγγείο protomaiolica του τύπου Grid Iron στο τύμπανο του παραθύρου της αψίδας.

εμπορικών δεσμών με την περιοχή της Κάτω Ιταλίας³⁵ και ευνόησε την αθρόα εισαγωγή κεραμικής³⁶.

Τα ανωτέρω στοιχεία υποδεικνύουν μια οψιμότερη χρονολόγηση του μνημείου, μετά τα μέσα του 13ου αιώνα. Στην περίπτωση αυτή, η επιβίωση συντηρητικών χαρακτηριστικών δεν αποτελεί εμπόδιο, καθώς είναι

24. Πρόκειται για σύνθετες σφάλμα της αρχαιολογικής μεθοδολογίας. Πρβλ. Στ. Κουμανούδης, Perhaps>Usually>Certainly, *Horos* 2 (1984), σ. 77.

25. S. Patitucci-Uggeri, Protomaiolica brindisina. Gruppo I, *Faenza* LXV (1979), σ. 252-253. Η ίδια, Protomaiolica nel Mediterraneo, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 348-351. Dufournier κ.ά., «RMR», ό.π. (υποσημ. 23), σ. 274-275: Οι τελευταίοι μιλούν για περισσότερα κέντρα παραγωγής στην περιοχή. Βλ. επίσης S. Gelichi, La ceramica bizantina in Italia e la ceramica italiana nel Mediterraneo orientale tra XII e XIII secolo: stato degli studi e proposte di ricerca, *La ceramica nel mondo bizantino tra XI e XV secolo e i suoi rapporti con l'Italia. Atti del Seminario certosa di Pontignano (Siena), 11-13 Marzo 1991*, Φλωρεντία 1993 (στο εξής: *Ceramica nel mondo bizantino*), σ. 9-46.

26. T.S. Mackay, More Byzantine and Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 36 (1967), σ. 249-320.

27. Από τις ανασκαφές του Άργους χρονολογείται στο τέλος του 13ου-αρχές του 14ου αιώνα, Anastasia Oikonomou-Laniado, La céramique protomajolique d'Argos, *Ceramica nel mondo bizantino*, σ. 309-311.

28. Για το θέμα βλ. Patitucci-Uggeri, Protomaiolica brindisina, ό.π. (υποσημ. 25), σ. 252-253. Dufournier κ.ά., «RMR», ό.π. (υποσημ. 23), σ. 274-275. G.D.R. Sanders, An Assemblage of Frankish Pottery from Corinth, *Hesperia* 56 (1987), σ. 167-170. Ο ίδιος, Three Peloponnesian Churches, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 189-195, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

29. B. Papadopoulou - K. Tsouris, Byzantine Ceramics from Arta: Some Examples, *Ceramica nel mondo bizantino*, σ. 250, 254.

30. Σε πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες της 6ης ΕΒΑ στους δύο χώρους βρέθηκε σημαντικός αριθμός αγγείων Grid Iron, ιδίως στη Γλαρέντζα. Τα κεραμικά προϊόντα από την ακτή της Απουλίας

και ειδικότερα από το Brindisi περνούσαν απέναντι στο φραγκικό Μοριά, Patitucci-Uggeri, Protomaiolica nel Mediterraneo, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 361-364.

31. Στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα χρονολογούνται και τα αγγεία του τύπου στην Παναγία του Μέρμπακα, Sanders, *Assemblage*, ό.π. (υποσημ. 28), 169. Ο ίδιος, Three Peloponnesian Churches, ό.π. (υποσημ. 23), σ. 191-193.

32. Α.Κ. Ορλάνδος, 'Ο έν'Ακαρνανία βυζαντινός ναός της Παλαιοκατούνας, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 21-42. Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος (διδακτ. διατριβή), Καβάλα 1988, σ. 102.

33. Sanders, *Assemblage*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 169 υποσημ. 40.

34. J. Longnon, Le traité de Viterbe entre Charles I d'Anjou et Guillaume de Villehardouin de Morée, *Studi in onore di R. Filangieri*, Napoli 1959, σ. 307-314. *I Registri della Cancelleria Angioina* (ricostruiti da Riccardo Filangieri, con la collaborazione degli Archivistri Napoletani), Accademia Fontaniana, Napoli, I, σ. 94-95. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Η ανδεγαυική κυριαρχία στην Ρωμανία επί Καρόλου Α' (1266-1285)*, Αθήνα 1987, σ. 50-52. P. Lock, *The Franks in the Aegean, 1204-1500*, Νέα Υόρκη 1995 (και Π. Λοκ, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*), Αθήνα 1998, σ. 151-155.

35. D. Jacoby, Changing Economic Patterns in Latin Romania: The Impact of the West, *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (επιμ. R. Parriz Mottaheden), Washington, D.C. 2001, σ. 224.

36. Πρβλ. C.K. Williams II - O.H. Zervos, Frankish Corinth, 1994, *Hesperia* 64 (1995), σ. 1-60, 21. Jacoby, *Economic Patterns*, ό.π. (υποσημ. 35), σ. 232. Δ. Αθανασούλης, Μεσοβυζαντινό ναύδριο στην Πάτρα και η ένταξή του στη μεσαιωνική πόλη, *ΑΔ* 53 (1998), Μελέτες, σ. 343-348.

σύνηθες φαινόμενο εντός των εξελικτικών πλαισίων της βυζαντινής αρχιτεκτονικής³⁷.

Η επιγραφή της αψίδας

Την τελική τεκμηρίωση για την οψιμότερη χρονολόγηση προσέφερε ένα ανέλπιστο εύρημα, η αποκάλυψη μιας άγνωστης επιγραφής. Το 1994 οι εργασίες καθαρισμού και στερεώσεως των τοιχογραφιών από την 6η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων έφεραν στο φως, στον ημικύλινδρο της αψίδας του Ιερού, στο στρώμα του 1702 και κάτω από την απεικόνιση της Κοινωνίας των Αποστόλων, δίστιχη επιγραφή, η οποία κατελάμβανε όλο το πλάτος της αψίδας³⁸ (Εικ. 5). Είναι γραμμένη με λευκά κεφαλαία γράμματα σε καστανέρυθρο κάμπο. Διατηρείται σε ικανοποιητική κατάσταση και έχει ως ακολούθως (Εικ. 2, αριθ. 2, και Εικ. 6): *+Ἀνηγέρθη ἐκ βώθρου, ὁ πάνσεπτος, κ(α)ὶ θεῖος οὗτος ναός, τῆς Παννυ<ε>ρευλογμένης, Δεσποίνης ἡμῶν Θ(εοτό)κου, τῆς Παντανά<σ>ης, διὰ κόπου πολ<λ>οῦ κ(α)ὶ ἐξώδου, τῶν Καλλ[η]γοπούλων, τοῦ τε Γουλάμ<ου> / κ(α)ὶ Ἰωάννου, Νικολάου, Δημητρίου, Κωνσταντίνου, κ(α)ὶ Γεωργίου, τῶν αὐταδέλφων, ἔ συμβαί τῶν κνυτόρων Μαρία, Ἀν<ν>α, Μαρία, Σεβαστή, Μαρία κ(α)ὶ Κωνσταντῆ, εἰς ἔτους ἀπὸ Ἀδάμ, ςΨΠΖ' (6787 = 1278/9). Έχει την τυπική μορφή κτητορικής επιγραφής ανεγέρσεως ναού. Η γραφή *ἐκ βώθρου* αντί του σωστού *ἐκ βάθρων* δεν είναι σπάνια στις βυζαντινές επιγραφές³⁹. Δη-*

λώνει ότι ο ναός είναι αφιερωμένος στη Θεοτόκο, η οποία συνοδεύεται με τα επίθετα Παννυπερευλογημένη, Δέσποινα και Παντάνασσα. Το επίθετο «Καθολική» δεν μνημονεύεται, αφού είναι μεταγενέστερη επωνυμία του κτίσματος⁴⁰.

Η τυπολογία των γραμμάτων, οι συμπτώξεις στα nomina sacra, τα συμπλέγματα και οι αιωρήσεις των καταλήξεων είναι όμοιες με της κτητορικής επιγραφής των τοιχογραφιών του 1702. Μικρές φθορές εντοπίζονται στα σημεία που αναφέρεται το επώνυμο των κτητόρων και το πρώτο όνομα. Η συμπλήρωσή τους προκύπτει από τα λείψανα των φθαρμένων γραμμάτων· στο επώνυμο, μετά το ΚΑΛ, οι κεραίες του πρώτου γράμματος αποκαθίστανται μόνο ως Λ, ενώ η επόμενη σωζόμενη κάθετη κεραία δεν μπορεί παρά να είναι το Γ, αφού η οριζόντια κεραία του εκτεινόταν πάνω από το όμικρον που έπεται και το οποίο, εξαιτίας αυτού, σχεδιάζεται μικρότερο. Το τελευταίο φθαρμένο γράμμα χωρίς πρόβλημα συμπληρώνεται ως Π. Μεταξύ των γραμμάτων Λ και Γ αποκαθιστούμε μια οριζόντια γραμμή, η οποία ενώνει τις κάθετες κεραίες τους και μας δίνει το γράμμα Η. Έτσι σχηματίζεται το όνομα ΤΩΝ ΚΑΛΛ[Η]ΓΟΠΟΥΛΩΝ. Στην τελευταία λέξη του πρώτου στίχου, η οποία αρχίζει με το σύνδεσμο τε, διαβάζουμε το όνομα ΓΟΥΛΙΑΜ, καθώς το πρώτο γράμμα, από το οποίο διατηρείται η κάθετη κεραία, δεν μπορεί παρά να είναι το Γ, το οποίο επεκτείνεται στο χώρο πάνω από τη συμπιεσμένη, για το λόγο αυτό, δίφθογγο ου.

Το γραπτό κείμενο της αψίδας παραπέμπει προδήλως

37. «Αν και υπήρχε ποικιλία και εξέλιξη, αυτό που χαρακτήριζε τον ... πλούτο [της βυζαντινής αρχιτεκτονικής] είναι η συντηρητική στάση δημιουργών και χρηστών, οι συνεχείς αναδιορίσεις στο παρελθόν και η αγάπη (καθώς και η τελειοποίηση) του κεκτημένου», Χ. Μπούρας, *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001, σ. 13. Η Παναγία του Μέρμπακα είναι μια αντίστοιχη περίπτωση ναού της Φραγκοκρατίας που είχε χρονολογηθεί στο 12ο αιώνα, βλ. Sanders, *Assemblage*, ό.π. (υποσημ. 28), σ. 169. C. Bouras, *The Impact of Frankish Architecture on Thirteenth-Century Byzantine Architecture, The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World* (υποσημ. 35), σ. 250-251.

38. Στη μεταγραφή τηρείται η ορθογραφία εκτός από τους τόνους και τα πνεύματα. Για την επιγραφή και το παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών βλ. Μ. Γεωργοπούλου, *Καθολική Γαστούνης*, ΑΔ 49 (1994), Χρονικά, σ. 257. Η Μ. Γεωργοπούλου αναφέρει επίσης ότι έρευνες κάτω από την επιγραφή για εντοπισμό παλαιότερης φάσεως δεν απέδωσαν αποτελέσματα. Για τις πρόσφατες εργασίες στο μνημείο βλ. Μ. Γεωργοπούλου, *Καθολική Γαστούνης*, ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 172. Δ. Αθανασούλης, *Γαστούνη, Ναός Παναγίας Καθολικής*, ΑΔ 49 (1994), Χρονικά, σ. 264. Ευχαριστίες οφείλονται στην Έφορο κα Μ. Γεωργοπούλου για την παραχώρηση του υλικού. Μία –λανθασμένη– ανάγνωση της επιγραφής γίνεται στη μελέτη

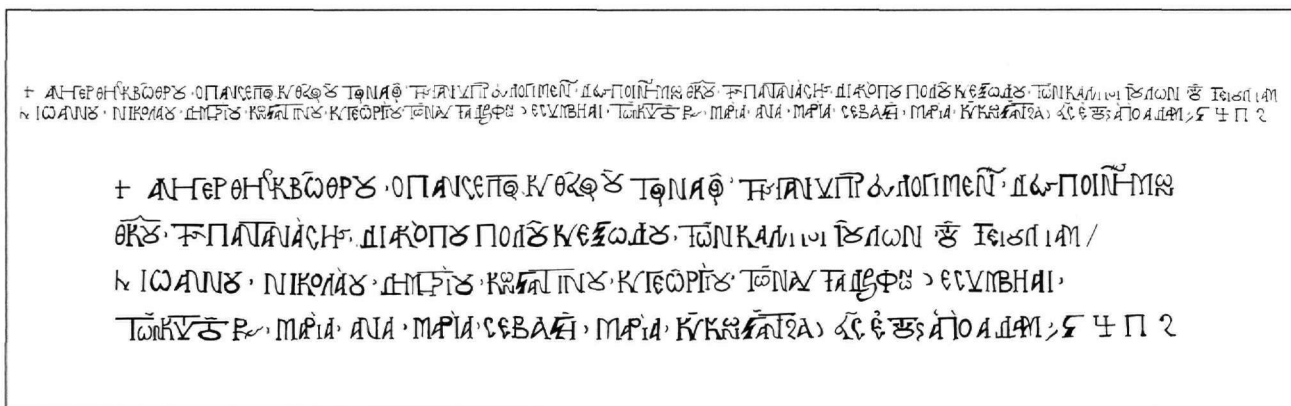
του ναού από τους Τ. Γριτσόπουλο και Ν. Χαρκιολάκη, βλ. ό.π. (υποσημ. 9 και 12 αντίστοιχα), όπου οι συγγραφείς, εκτός από την επιγραφή, παρουσίασαν και άλλα πρόσφατα, δημοσιεύτα, στοιχεία των ερευνών της Εφορείας στο μνημείο χωρίς τη σχετική άδεια. Παραθέτουμε την ανάγνωση και μεταγραφή Γριτσόπουλου: *ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΒΩΘΡΟΥ Ο ΠΑΝΣΕΠΤΟ(ΟC) Κ(ΑΙ) ΘΕΙ(ΟC) ΟΥΤ(ΟC) ΝΑ(ΟC) ΤΗΣ ΠΑΝΥΠ(Ε)ΡΕΥΛΟΓΗΜΕΝ(ΗC) ΔΕΣΠΟΙΝΗΣ ΘΕ(ΟΤΟ)Κ(ΟΥ) Τ(ΗC) ΠΑΝΤΑΝΑCΗC ΔΙΑ ΚΟΠΟΥ ΠΟΛΟΥ Κ(ΑΙ) ΕΞΩΔΟΥ ΤΩΝ ΚΤΙΤΟΡ(ΩΝ) ΔΟΥΛΩΝ ΤΩΝ ΙΕΡΕΩΝ ΑΥΤΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΟΥ-ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ-ΚΩΝΣΑΝΤΙΝΟΥ-Κ(ΑΙ) ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΩΝ ΑΥΤΑΔΕΛΦΩΝ ΜΑΡΙΑ ΑΝΑ ΜΑΡΙΑ CΕΒΑCΗ ΜΑΡΙΑ Κ(ΑΙ) ΚΩΝΣΑΝΤΖΑ, ΕΙC ΕΤΟΥC ΑΠΟ ΑΔΑΜ ςΨΠΖ' <=1279>*. Στο σχολιασμό εικάζεται ότι πρόκειται για την αντιγραφή των υπέρ αναπαύσεως βαπτιστικών ονομάτων διπτύχων, ενώ για τη χρονολογία ο συγγραφέας θεωρεί ότι είναι άσχετη με την ίδρυση του ναού και είτε απηχεί ατεκμηρίωτη παράδοση είτε υπάρχει λάθος αντιγραφής (Γριτσόπουλος, Γαστούνη, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 269-270).

39. N.A. Bees, *Die Worte βόθρος, βάραθρον = βάθρον in einer christlich-epigraphischen Formel, Glotta* 9 (1918), σ. 109-112.

40. Ό.π., υποσημ. 9.

Εικ. 5. Η γραπτή κτητορική επιγραφή στον ημικύλινδρο της αψίδας.

Εικ. 6. Μεταγραφή της γραπτής κτητορικής επιγραφής στον ημικύλινδρο της αψίδας.

στην αυθεντική πρώτη κτητορική επιγραφή του μνημείου⁴¹. Ο αγιογράφος του 1702 δείχνει ότι γνωρίζει γράμματα και δεν ασκεί το καθήκον του αντιγραφένως μηχανικά, ώστε να υποθέσουμε ότι παρανοεί ή αλλοιώνει. Ακολουθεί μάλιστα και στην αντιγραφή την ορθογραφία που χρησιμοποιεί και στις άλλες επιγραφές του 1702. Στην αυθεντικότητά της συνηγορεί, εκτός από τη σύνταξη και το περιεχόμενό της, όπως θα αναλυθεί παρακάτω, και μια τρίτη επιγραφική μαρτυρία.

Η επιγραφή της δυτικής εισόδου

Στη βάση του μονολιθικού αετωματικού υπερθύρου της δυτικής εισόδου του νάρθηκα εντοπίστηκε μια τρίτη, εγχάρακτη επιγραφή (Εικ. 1, αριθ. 3, και Εικ. 7). Το υπέρθυρο, από φαιό ασβεστόλιθο, τοποθετημένο κατά την ανέγερση του ναού, είναι αδρομερώς επεξεργασμένο και φέρει στο μέσον έναν έξοργο ισοσκελή σταυρό ανάμεσα σε δύο κομβία. Ο σταυρός κοσμεύεται με διπλή ταινία και στο δεξιό κομβίο διακρίνονται ίχνη πυροστροβίλου. Η επιγραφή αναπτύσσεται σε ένα στίχο που χωρίζεται σε δύο τμήματα από το σταυρό. Στο δεξιό

άκρο ανακάμπτεται προς τα πάνω σε ένα δεύτερο στίχο, ο οποίος, εκτός από ένα Κ, είναι απολύτως δυσανάγνωστος (Εικ. 8). Μέχρι σήμερα η επιγραφή, αν και ήταν ορατή, δεν είχε απασχολήσει την έρευνα⁴², επειδή ήταν δυσανάγνωστη λόγω της μεγάλης φθοράς⁴³, της κακής ποιότητας της πέτρας και της αμελούς χαράξεως. Το κείμενο, σε κεφαλαιογράμματη γραφή, έχει ως εξής: +Αί συμβίαι τῶν κτητόρων Μαρία καὶ Μαρία Σεβαστή / Ἄννη, Μαρία καὶ Κωνσταντ' ἡ αὐταδέλφη αὐτῆς / κα[...].

41. Βλ. παρακάτω.

42. Ο Γ. Παπανδρέου είχε διαβάσει: Πνεῦμα πάντων ΚΗ(ρί)-ΩΝ... Μαγδαληνὴ Μαρία καὶ Κων... Μάλιστα είχε αποδώσει τον τύπο των γραμμάτων στο 13ο αιώνα (Παπανδρέου, Ηλεία, ὁ.π. (υποσημ. 3), σ. 202). Ο Rouqueville, που χρονολόγησε το ναό στο 10ο αιώνα, αναφέρει ότι διάβασε επιγραφή στο υπέρθυρο της εισόδου της μητροπόλεως, Rouqueville, Voyage (υποσημ. 9), V, σ. 369.

43. Στην κακή διατήρηση του υπερθύρου θα πρέπει να συνυπολογίσουμε και την έκθεσή του στις καιρικές συνθήκες, μέχρι την ανέγερση της δυτικής στοάς και του εξωνάρθηκα αργότερα.

Εικ. 7. Το υπέρθυρο της δυτικής θύρας του ναού.

Σύμφωνα με τους αδημοσίευτους καταλόγους βυζαντινών γραμμάτων επιγραφών του Γ. Βελένη⁴⁴, η επιγραφή χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα. Η χάραξη πάνω στο αρχικό υπέρθυρο της δυτικής εισόδου στο ναό ενισχύει αυτή τη θέση⁴⁵.

Στο κείμενο επαναλαμβάνεται τμήμα της επιγραφής της αφίδας με τα ονόματα των συμβίων των κτητόρων⁴⁶, με τις παρακάτω διαφορές:

1. Διαφοροποίηση στη σειρά: Μαρία - Μαρία - Σεβαστή - Άννη - Μαρία - Κωνσταντ' στην εγχάρακτη, Μαρία - Άννα - Μαρία - Σεβαστή - Μαρία - Κωνσταντζα στη γραπτή.
2. Στην αφίδα παραλείπεται το τελευταίο τμήμα της εγχάρακτης επιγραφής, όπου αναφέρεται η Κωνσταντζα ως ανταδέλφη της τελευταίας Μαρίας.
3. Η εγχάρακτη επιγραφή, σε αντίθεση με της αφίδας, είναι ορθογεγραμμένη: το οριστικό άρθρο γράφεται με *αί* αντί του *έ*, ο κτήτορας με *η* και όχι με *υ*.
4. Η *Ἄν<ν>α* της γραπτής επιγραφής, εδώ αναφέρεται ως *Ἄννη*.

5. Το τελευταίο όνομα, το συντετμημένο *Κωνσταντ'* στο υπέρθυρο, παραδίδεται στη γραπτή επιγραφή συμπληρωμένο ως *Κωνσταντζα*.

6. Η επιγραφή του υπέρθυρου ενισχύει την άποψη περί αυθεντικότητας του περιεχομένου της γραπτής επιγραφής της αφίδας. Οι διαφορές στα δύο κείμενα επιδέχονται τις εξής υποθέσεις:

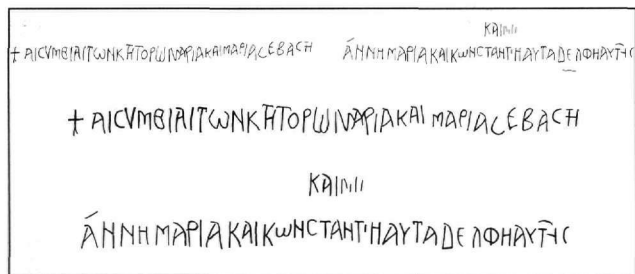
- α. Το 1702 γίνεται μεταγραφή της εγχάρακτης επιγραφής. Διαφοροποιήσεις, όπως η συμπλήρωση του ονόματος Κωνσταντζα, δηλώνουν ότι ο αντιγραφέας αυτενήργησε, ενώ η παράλειψη των τελευταίων λέξεων της εγχάρακτης ίσως οφείλεται σε τυχαίους λόγους, όπως επί παραδείγματι κακό υπολογισμό του διαθέσιμου χώρου στην αφίδα, όπου αποσιωπώνται στοιχεία ούτως ή άλλως ήσσονος σημασίας. Καθώς ο δυσανάγνωστος δεύτερος στίχος της επιγραφής του υπέρθυρου δεν επαρκεί για τη μνεία των κτητόρων και της χρονολογίας, θα πρέπει να αναζητήσουμε τη θέση και μιας δεύτερης αυθεντικής επιγραφής με τις κρίσιμες πληροφορίες, που

44. Ο Γ. Βελένης, στον οποίο οφείλονται ευχαριστίες για τις συζητήσεις και τις πολύτιμες υποδείξεις του, έχει καταρτίσει τους καταλόγους γραμμάτων βάσει ακριβώς χρονολογημένων κειμένων.

45. Οι επιγραφές της Καθολικής έρχονται να προστεθούν στο σχετικά μεγάλο αριθμό κτητορικών επιγραφών σε ναούς του 13ου αιώνα που έχει συγκεντρώσει η Σ. Καλοπίση-Βέρτη και από τις

οποίες δεν λείπουν οι εγχάρακτες (S. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions and Donor Portraits in Thirteenth-Century Churches of Greece* (TIB 5), Βιέννη 1992, σ. 23-24).

46. Η αναγραφή των συζύγων ή και των τέκνων των κτητόρων δεν είναι σπάνια αυτή την περίοδο, Kalopissi-Verti, *ό.π.*, σ. 35, 64, 70.

Εικ. 8. Η εγχάρακτη επιγραφή στο υπέρθυρο της δυτικής θύρας.

επίσης αντιγράφει ο ζωγράφος του 1702. Δεδομένου ότι η αναφορά των συζύγων γίνεται στη δυτική είσοδο του ναού, η υπόθεση ότι η επιγραφή με τους κτήτορες ήταν τοποθετημένη στην κύρια είσοδό του, δηλαδή τη νότια⁴⁷, δεν είναι απίθανη. Ίσως δε να ήταν τοποθετημένη στο πλαίσιο που βρίσκεται σήμερα δυτικά της μεσημβρινής σφραγισμένης θύρας (Εικ. 1)⁴⁸.

β. Ο μεταβυζαντινός ζωγράφος αντιγράφει αυτολεξεί μια ενιαία, χαμένη σήμερα, αρχική επιγραφή, με κτήτορες, συμβίες και χρονολογία μαζί, τμήμα της οποίας επαναλαμβάνονταν και στο υπέρθυρο της δυτικής εισό-

δου. Αυτή η πρώτη επιγραφή ίσως ήταν γραπτή⁴⁹ και όταν καλύφθηκε με την επιζωγράφηση του 1702 ο ζωγράφος την αντέγραψε για να διασωθεί. Στην περίπτωση αυτή η θέση της γραπτής επιγραφής πιθανότατα ήταν επίσης στην αψίδα, αφού η πλειονότητα των γραπτών κτητορικών επιγραφών του 13ου αιώνα, που δεν είναι στην είσοδο του νάρθηκα, αναγράφονται στην αψίδα⁵⁰.

Οι κτήτορες Καλλιγόπουλοι

Σύμφωνα με την επιγραφή της αψίδας, κτήτορες του ναού είναι η οικογένεια των Καλλιγοπούλων. Το επίθετο είναι επώνυμο εξ επαγγέλματος: *καλλιγᾶς*⁵¹ < *καλιγᾶς* (= τσαγγάρης) < *καλίγιον* (= υπόδημα) < *caligo* (λατ.)⁵², με τη δηλούσα πατρωνυμική σχέση, κατάληξη -*πουλος*. Πρόκειται για ένα συνηθισμένο, στο 13ο αιώνα, τρόπο διαμορφώσεως του επωνύμου στο Βυζάντιο και μάλιστα στον Μοριά⁵³.

Στην επικράτεια του πριγκιπάτου της Αχαΐας το όνομα Καλλιγόπουλος συναντάται, εξ όσων τουλάχιστον γνωρίζουμε, άπαξ σε ένα έγγραφο του Αρχείου της ανδεγαυικής Γραμματείας του βασιλείου της Νεαπόλεως⁵⁴.

47. Ήταν η κύρια όψη, όπως προκύπτει από το διάκοσμό της. Προφανώς ο δημόσιος δρόμος περνούσε νότια της εκκλησίας, όπως και σήμερα.

48. Η διάταξη αυτή ενδεχομένως υποδεικνύει διαφορετικές εισόδους και χώρους στην Καθολική για τα δύο φύλα. Η διαφορετική θέση των φύλων εντός της εκκλησίας υπήρξε μια συνήθεια που διατηρήθηκε από τα πρωτοχριστιανικά χρόνια μέχρι τις ημέρες μας: *Καὶ αἱ γυναῖκες κεχωρισμένως καθεξέσθωσαν* (Αποστολικαὶ Διαταγαί, Β', 57.4). Βλ. επίσης Κ. Καλλινίκου, *Ὁ χριστιανικός ναός καὶ τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Αθήνα 1958², σ. 107-110. Υπήρχαν μάλιστα και ιδιαίτερες εισοδοί: *Καὶ οἱ μὲν πύλωροί εἰς τὰς ἐσόδους τῶν ἀνδρῶν, φυλάσσοντες αὐτάς, οἱ δὲ διάκονοι εἰς τὰς τῶν γυναικῶν...* (Αποστολικαὶ Διαταγαί, Β', 57.10). Για το θέμα βλ. *ΘΗΕ* 4, στ. 846-848. Επομένως, δεν είναι χωρίς ερεισμά η υπόθεση ότι στην Καθολική οι άνδρες εισέρχονταν στον κυρίως ναό από τη μεσημβρινή, επίσημη, είσοδο, ενώ οι γυναίκες κατελάμβαναν το νάρθηκα εισερχόμενες από τη δυτική θύρα. Πρβλ. ενδεικτικά: ανδρωνίτης (= κυρίως ναός της Καθολικής), Παπανδρέου, Ηλεία, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 201, γυναικωνίτης, θύρα του γυναικωνίτη (= το δυτικό τμήμα του ναού και η θύρα του), Α. Petronotes - I. Alexandropoulos, Ένας υστεροβυζαντινός ναός στην Αρκαδική Γορτυνία, *ΙΟΒ* 32/4 (1982), σ. 532, 538. Αυτή ακριβώς η χωροταξία των φύλων εντός του ναού διατηρήθηκε σε πολλά μέρη της Ελλάδος μέχρι τους νεότερους χρόνους.

49. Στο μνημείο έχουν εντοπιστεί και παλαιότερα στρώματα τοιχογραφιών, Γεωργοπούλου, Καθολική, ό.π. (υποσημ. 38), σ. 257.

50. Kalopissi-Verti, *Dedicatorary Inscriptions* (υποσημ. 45), σ. 24.

51. Το επίθετο Καλλιγᾶς είναι κοινότατο αυτή την περίοδο (Α.

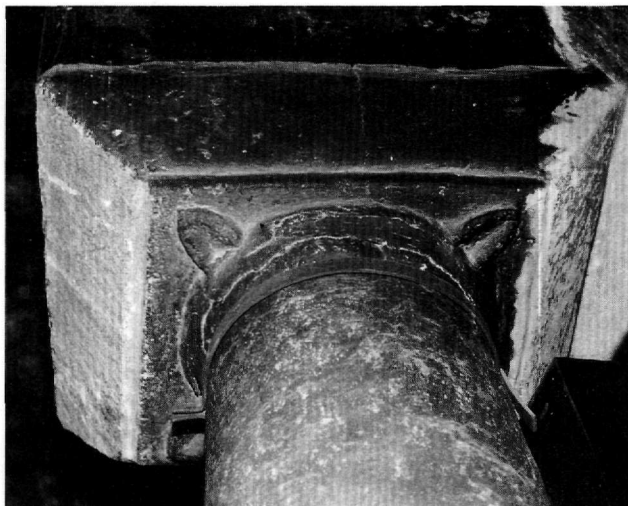
Λαΐου-Θωμαδάκη, *Η αγροτική κοινωνία στην ύστερη βυζαντινή εποχή*, Αθήνα 1987, σ. 165) και αναφέρεται από τις πηγές στη Χαλκιδική (PLP, αριθ. 10328, 10330, 10332) και την Κωνσταντινούπολη (PLP, αριθ. 10329). Υπάρχει επίσης, τουλάχιστον από το 16ο αιώνα, στην Κεφαλονιά, τη Ζάκυνθο και το Ναύπλιο (Λ. Ζώης, *Λεξικόν ιστορικών καὶ λαογραφικών Ζακύνθου*, Α': *Ιστορικών-βιογραφικών*, Αθήνα 1963, σ. 255). Για τα δηλωτικά επαγγέλματος επίθετα πρβλ. Λαΐου, ό.π., σ. 165-174.

52. Βλ. Κριαράς, *Λεξικό δημόδων γραμματείας* (υποσημ. 9), σ. 267. Φ. Κουνουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, Δ': Τὰ ὑποδήματα*, Αθήνα 1951, σ. 398, 410-411. Πρβλ. και Ν.Π. Ανδριώτης, *Ετυμολογικό λεξικό της κοινῆς νεοελληνικῆς*, Θεσσαλονίκη 1983³, σ. 143.

53. Βλ. Δ. Βαγιακάκος, Σχεδιάγραμμα περί τῶν τοπωνυμικῶν καὶ ἀνθρωπωνυμικῶν σπουδῶν ἐν Ἑλλάδι, 1833-1962, Β', *Ἀνθρωπωνύμια*, *Ἀθηνᾶ* 67 (1963-1964), σ. 145-369. Για τα πατρώνυμα του Μοριά σε έγγραφα του 14ου αιώνα, βλ. Longnon - Topping, *Documents* (υποσημ. 16), σ. 224-225: «...une habitude courante de créer un nom de famille en ajoutant le suffixe diminutif -πουλος au nom du père».

54. Το Αρχείο είχε καταστραφεί από τα γερμανικά στρατεύματα το 1943, C. Perrat - J. Longnon, *Actes relatifs à la principauté de Morée*, Παρίσι 1967, 1Α. Μετά τον πόλεμο άρχισε η ανασύστασή του από παλαιότερες δημοσιεύσεις ή συλλογές. Ο τόμος που περιέχει το έγγραφο με το όνομα του Καλλιγοπούλου δημοσιεύθηκε το 1971, *I Registri della Cancelleria Angioina* (υποσημ. 34), XXX, 1289-1290, Napoli 1971.

Πρόκειται για μια πράξη απελευθερώσεως παροίκου υπέρ Κολίνου Καλιγοπούλου από την Κόρινθο (*Colino Caligopulo de Chorinthio*)⁵⁵, η οποία χρονολογείται στις 7 Ιουλίου 1289⁵⁶, επί Καρόλου Β' Ανδεγαυού, βασιλέως της Σικελίας και πρίγκιπος της Αχαΐας⁵⁷. Μολονότι χρονικά η πράξη απέχει μόλις δέκα χρόνια από την ανέγερση του ναού, το δε *Colino* ενδεχομένως προέρχεται από το Νικόλαος, που είναι το όνομα του τρίτου κατά σειράν αυταδέλφου, η ταξική διαφορά των κλητόρων της Καθολικής, που ανήκουν στην τάξη των αρχόντων⁵⁸, με τον Κολίνο (πάροικος που απελευθερώνεται) δεν επιτρέπει την ταύτισή τους. Πρόκειται πιθανότατα για συνωνυμία ενός, ούτως ή άλλως, κοινού επιθέτου αυτή την εποχή. Εξάλλου, το επίθετο Καλλιγόπουλος συναντάται κατά το 14ο αιώνα σε διάφορες περιοχές της κατακερματισμένης Ρωμανίας, στη Χαλκιδική⁵⁹, στις Σέρρες⁶⁰, στον Στρυμόνα⁶¹ και στη Σμύρνη⁶².

Εικ. 9. Το κιονόκρανο του δίδηλου ανοίγματος.

55. Βρίσκεται στο VIII Registrum extravagantium, Privilegiorum et Apodixarii (για την ταξινόμηση και τη μορφή των εγγράφων του ανδεγαυικού αρχείου βλ. P. Durrieu, *Les archives angevines de Naples. Etude sur les registres du roi Charles Ier (1265-1285)*, 1, Παρίσι 1886) και διατηρείται σε δύο εκδοχές: *Registri*, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 42, αριθ. 66 (Reg. 52, f. 224 t-4°) και σ. 74-75, αριθ. 214 (Reg. 52, f. 224 t-4°). Πρόκειται για τη μόνη πράξη απελευθερώσεως που είναι γνωστή από τον Μοριά, βλ. D. Jacoby, *Une classe fiscale à Byzance et en Romanie latine : les inconnus du fisc, éléuthères ou étrangers, Actes du XIVe CIEB*, II, Βουκουρεστί 1975, σ. 139-152, σ. 147, υποσημ. 43. Ο C. Hopf, βασιζόμενος στο ανδεγαυικό Αρχείο, αναφέρεται στην απελευθέρωση ενός Κορινθίου, του Νικολάου Καλιγοπούλου («Freilassung eines Korinthers Nikolaos Kaligopulos (Reg., Ang. no 52 (1290 D.) fol. 215V»), βλ. C. Hopf, *Geschichte Griechenlands vom Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit, Encyclopädie der Wissenschaften und Künste LXXV-LXXVI*, Λειψία 1867-1868, 322.B). Ο Α. Bon, έχοντας στη διάθεσή του τη μνεία του Hopf (το Αρχείο είχε στο μεταξύ καταστραφεί, ενώ η ανασύστασή του έπεται), σημειώνει ότι ο Καλλιγόπουλος ήταν φυλακισμένος στην Κόρινθο και απελευθερώθηκε από τον Κάρολο Β' (Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 164). Εφόσον αναφέρεται το ίδιο πρόσωπο (αν δεχθούμε ότι η λ. Colino ταυτίζεται με τη λ. Νικόλαος), ο Α. Bon παρερμηνεύει ως αποφυλάκιση μια πράξη απελευθερώσεως από το καθεστώς του δουλοπαροίκου.

56. Για τον τρόπο χρονολογήσεως στο ανδεγαυικό Αρχείο βλ. Durrieu, ό.π., 1, σ. 192-204.

57. Ο Κάρολος Β', αφού απελευθερώθηκε από τους Αραγωνίους, στέφεται βασιλιάς στις 29 Μαΐου 1289. Για να διατηρήσει καλές σχέσεις με τους υποτελείς του, μόλις ανέλαβε τη διακυβέρνηση προχώρησε σε εκχωρήσεις γης και διευκολύνσεις. Ένα μήνα μετά τη στέψη εκδίδεται η πράξη υπέρ Καλιγοπούλου. Τον ίδιο μήνα παραχωρεί κάστρα του Μοριά στην Ισαβέλλα Βύλλαερδουίνη, ενώ τον Ιανουάριο του 1290 παραδίδει το πριγκιπάτο σε αυτή και το σύζυγό της Φλωρόντιο. Ο Κάρολος Β', ακολουθώντας την παράδοση του πατέρα του, ήθελε να ενημερώνεται για όλα τα θέμα-

τα που αφορούσαν τους υποτελείς της Ρωμανίας και φρόντιζε να αποκαθιστά την τάξη όπου σημειώνονταν αδικίες και να προβαίνει σε ευνοϊκές ρυθμίσεις (Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, Η ανδεγαυική παρουσία στο πριγκιπάτο της Αχαΐας και στην Κέρκυρα τα πρώτα χρόνια του Καρόλου Β' (1289-1300), *Εώα και Εσπέρια* 1 (1993), σ. 46-50).

58. Για την κοινωνική θέση των κλητόρων βλ. παρακάτω.

59. Δημήτριος Καλλιγόπουλος, σύζυγος της Ευδοκίας, 1364: 1) *PLP*, αριθ. 92264, 2) *Archives de l'Athos XV. Actes de Xénophon* (εκδ. D. Papatryssanthou), Παρίσι 1986, αριθ. 30, Acte de donation, σ. 210-214.

60. Θεόδωρος Καλιγόπουλος, λογοθέτης (1319-1324) και πριμμικήριος των ταβουλαρίων της μητροπόλεως (1301-1324) στις Σέρρες: α) *PLP*, αριθ. 10336· β) *Actes d'Esphigmenou* (εκδ. J. Lefort), Παρίσι 1973, Acte αριθ. 9, 75· γ) *Actes de Kullumus* (εκδ. P. Lemerle), Παρίσι 1988, σ. 47-50, Acte αριθ. 7, στ. 29, 49, 50· δ) *Actes de Vatopédi* (εκδ. J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, Ch. Giros), Παρίσι 2001, Acte αριθ. 61, στ. 52· ε) Lisa Bénou, *Le codex B du monastère St-Jean-Prodrome (Serrès), A: 13e-15e s.*, Παρίσι 1998, αριθ. 40, στ. 21-22, σ. 93, αριθ. 41 (1313), στ. 28-29, σ. 95, αριθ. 42 (1313), στ. 25-26, σ. 96 και αριθ. 66 (1310), στ. 32-33, σ. 134, αριθ. 127, στ. 76, σ. 215 και αριθ. 128, στ. 53, σ. 218. Στις Σέρρες επίσης: Γεώργιος ο Καλλιγόπουλος, πριμμικήριος των ταβουλαρίων, 1301 (Βένου, *Le codex B* (υποσημ. 60), αριθ. 18, στ. 27, σ. 54), Ξένος Καλλιγόπουλος, 1339 (ό.π., αριθ. 53, τίτλος, στ. 1, σ. 111), Καλλιγόπουλος (μόνο επίθετο), 1329 (*Actes de Vatopédi*, Acte αριθ. 68, στ. 60-62).

61. Κωνσταντίνος Καληγόπουλος, υιός του Λεβούνη και της Μαρίας, 1308: α) *PLP*, αριθ. 10337, β) *Actes de Chilandar, I: Des origines à 1319*, (εκδ. M. Zivojinović, V. Kravari, Ch. Giros), Παρίσι 1998, αριθ. 24, Acte (de vente), σ. 189-191.

62. *Καληγόπουλος* (*PLP*, αριθ. 10335), *Καληγόπουλος Κωνσταντίνος στρατιώτης καί βεστιαρίτης*, MM, 4: *Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis*, 1, Βιέννη 1871, αριθ. CL. Acta de vivario Gyri, σ. 239-244. P. Charanis, *On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the 13th Century and Later*, *Byzantinoslavica* 12 (1951), σ. 99.

Κτήτορες είναι έξι αδέρφια από τους ίδιους γονείς και όχι ετεροθαλή, όπως τονίζει η επιγραφή με το επίθετο *τῶν αὐταδέλφων*⁶³. Φέρουν κοινά ορθόδοξα βαπτιστικά ονόματα⁶⁴, εκτός από τον πρώτο που λέγεται *Γουλιάμος*. Πρόκειται για το φραγκικό Guillaume, που εκφέρεται αυτή την περίοδο από τους Ρωμικούς ως Γουλιάμος, όπως διαπιστώνεται εξάλλου και στην ελληνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως⁶⁵. Η απόδοση δυτικών ονομάτων σε ορθόδοξους Ρωμικούς στο πριγκιπάτο της Αχαΐας δεν είναι σπάνια, είναι δε ευνόητη για τους ντόπιους άρχοντες που επιζητούν την ενσωμάτωση στη λατινική ελίτ⁶⁶. Ειδικότερα το όνομα Γουλιάμος είναι συχνό, γεγονός που οφείλεται στην επιρροή που άσκησε στους Μοραίτες ο ένδοξος Γουλιάμος Βιλλεαρδουίνος, ο ήρωας του Χρονικού του Μορέως⁶⁷. Η πιθανότητα να πρόκειται για οικογένεια γασμούλων θα πρέπει να αποκλειστεί, αφού το ελληνικό επώνυμο υποδεικνύει ότι ο πατέρας είναι Έλληνας⁶⁸. Στην επιγραφή καταγράφονται και ισάριθμες συμβίες.

Αν όμως λάβουμε υπόψη την εγχάρακτη επιγραφή, όπου αναφέρεται ότι η Κωνσταντή (ζα) είναι αυταδέλφη της μιας Μαρίας, προκύπτει ότι από τους έξι αδελφους ο ένας δεν είχε σύζυγο. Φέρουν κοινά ονόματα με εξαίρεση το Σεβαστή⁶⁹ και το Κωνσταντίζα⁷⁰.

Η χρονολόγηση

Το έτος ϚΨΠΖ' (= 6787) από κτίσεως κόσμου αντιστοιχεί στο 1278/9. Η αναγραφή της χρονολογίας σε έτη από Αδάμ αποδεικνύει ότι ο ζωγράφος την αντέγραψε ως είχε, δεδομένου ότι στη σύγχρονη επιγραφή του νάρθηκα χρησιμοποιεί πλέον την αρίθμηση από Χριστού Γεννήσεως (ΑΨΒ). Η περίπτωση λάθους αντιγραφής είναι επίσης απίθανη, αφού τα κρίσιμα για τη χρονολόγηση γράμματα, δηλαδή ο αιώνας και η δεκαετία, αντιστοιχώς Ψ και Π, δεν συγχέονται εύκολα με άλλα.

Η αναπαράγωγή της κτητορικής επιγραφής προδίδει τη βούληση του αντιγραφέα να τη διαιωνίσει ως μνεία

63. Αντίστοιχη παράθεση αυταδέλφων συναντούμε και στην επιγραφή της Ομοροφκκλησίας, Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions* (υποσημ. 45), σ. 48.

64. Πρβλ. Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία* (υποσημ. 51), σ. 151. Γενικότερα για τα ονόματα στην υστεροβυζαντινή εποχή βλ. ό.π., σ. 150-191.

65. Γουλιάμος στον παρισινό κώδικα (pag. gr. 2898), Γυλιάμος (αλλά και Γουλιάμος: στ. 5873) στον κώδικα της Κοπεγχάγης (codex Havniensis 57). Στον codex taurinensis B.II.I επίσης υπάρχει ως Γουλιάμος. Βλ. ενδεικτικά *Χρονικόν τοῦ Μορέως* (έκδ. Π. Καλονάκου), Αθήνα 1940, πριγκίπας Γουλιάμος (Βιλλεαρδουίνος): στ. 2448-2449, 2757, 3175, 3192, 4550, 5036, 5511, 5745, 5796, 5837, 5846, 5873, 6245, 6287, 6370, 6385, 6391, 6407, 6527, 6574, 6721, 6744, 6771, 6871, 6922, 6957, 7113, 7328, 7753, 7819 και σποράδην: Γουλιάμος ντε λα Ρότζε: στ. 7241, 7960, 7985, 8013, 8021· Γουλιάμος Καμπανέσης (Σαμπλίτης): στ. 1379· Γουλιάμος Αλλαμάνος: στ. 1926. Πρβλ. επίσης Φρα Γουλιάμος (επίσκοπος Διαυλείας, 1384): *PLP*, αριθ. 4357, *I. Acta patriarchatus Constantinopolitani MCCCXV-MCCCII ex codicibus manuscriptis bibliothecae Palatinae Vindobonensis* (εκδ. F. Miklosich - I. Müller), Βιέννη 1860-1862, σ. 86.

66. Όπως ο άρχοντας Γουλιέλμος-Γουλιάμος Μακρής από τα Σκορτά (Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 178). Για το θέμα των ελλήνων αρχόντων βλ. και παρακάτω.

67. Πρβλ. τα ονόματα σε έγγραφα του 14ου αιώνα στον Μοριά: Longnon-Topping, *Documents* (υποσημ. 16), σ. 221: «Prénoms profanes. Nous appellerons profanes un petit groupe des noms [des parèques grecs] qui ne sont pas empruntés à la vie religieuse. Quelques uns, comme Guillelmus [...] ne sont pas d'origine grecque. Parmi eux, Guillelmus se trouve le plus fréquent des noms d'origine étrangère, probablement parce que la figure éminente du prince Guillaume de Villehardouin est demeurée longtemps dans la mémoire du peuple de Morée». Προσθετά: Καρφής Γουλιάμος (Πάτρα, 1437, *PLP*, αριθ. 11304· E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erz-*

bistums Patras, Λειψία 1903, αριθ. 20, στ. 27, σ. 221) και Γουλιάμος του Σαβάλια (Πάτρα 1440, ό.π., αριθ. 22, στ. 21, σ. 226). Σε περιοχές όπως η υστεροβυζαντινή Μακεδονία, που δεν υπήρχε έντονη φραγκική παρουσία, οι Έλληνες δεν λαμβάνουν δυτικά ονόματα. Πρβλ. Λαΐου, *Αγροτική κοινωνία* (υποσημ. 51), 155-156, 182· εκεί τα δυτικά ονόματα ανήκουν σε Λατίνους.

68. Οι γασμούλοι ήταν γόννοι μικτών οικογενειών, όπου η σύζυγος ήταν ελληνίδα. Βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Περί τῶν γασμούλων τῆς Φραγκοκρατίας*, *ΠΑΑ* 4 (1929), σ. 24. D. Jacoby, *Les vénitiens naturalisés dans l'empire byzantin*, *TM* 8 (1981), σ. 221-224, ιδιαιτ. 221, και υποσημ. 32. Επίσης *ODB* 2, σ. 823. Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 469-470.

69. Το όνομα Σεβαστή είναι σχετικά σπάνιο. Πρβλ. στη Χαλκιδική (1409): *Actes de Lavra*, III (έκδ. P. Lemerle, N. Svoronos, D. Papachryssanthou), Παρίσι 1979, αριθ. 161, στ. 27· στην Ανατολική Μακεδονία (1316): *Actes d'Ivion*, III (έκδ. J. Lefort, N. Oikonomides, D. Papachryssanthou, V. Kravari, avec la collaboration d' Hélène Métrévéli), Παρίσι 1994, αριθ. 74, στ. 74. Στο ίδιο έγγραφο υπάρχει και όνομα Σέβω (στ. 109). Το συναντούμε επίσης στον Χάνδακα (14ος αι.) (*PLP*, αριθ. 25071), στην Κεφαλονιά (1264) (*PLP*, αριθ. 25073: Σεβαστία) και στη Λήμνο (1354) (*PLP*, αριθ. 17113). Υπάρχει και το όνομα Σέβα (1301): *Actes de Vatopédi* (υποσημ. 60), αριθ. 30, στ. 22. *PLP*, αριθ. 94495). Το όνομα Σεβαστή είχε εμφανιστεί τον 11ο αιώνα ως τιμητικό επίθετο. Το αρσενικό Σεβαστός αποτέλεσε βυζαντινό τίτλο (*ODB* 3, 1862-1863) αλλά και όνομα. Η θέση της λέξεως στις δύο επιγραφές υποδεικνύει ότι πρόκειται για όνομα και όχι για προσωνύμιο της Μαρίας που προηγείται.

70. Συναντούμε Κωνσταντίζη ή Κωνστανζία στην Καλαβρία, 1268-1269 (*PLP*, αριθ. 14110), και τη Σικελία, 1279 (*PLP*, αριθ. 14111). Στον ελλαδικό χώρο συναντούμε ονόματα όπως το Κωνσταντώ (Χαλκιδική, 1322: *Actes de Vatopédi* (υποσημ. 60) αριθ. 43. *Actes de Chilandar* (υποσημ. 61), αριθ. 39, στ. 100. *PLP*, αριθ. 4248-4251).

αρχαιότητας του ναού⁷¹. Εξάλλου, η γνησιότητα της χρονολογίας και γενικότερα του περιεχομένου της επιγραφής τεκμαίρεται α) από τη συγκριτική αντιπαραβολή των στοιχείων που εμπεριέχει, β) από το συσχετισμό των στοιχείων της με εκείνα της εγχάρακτης επιγραφής του υπερθύρου, γ) από τη διασταύρωσή της με τα δεδομένα που αναφέραμε από τη αρχαιολογική εξέταση του μνημείου και δ) από τη συμφωνία των πληροφοριών που παραδίδει με την ιστορική συγκυρία της περιοχής στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια.

Η ένταξη της ανεγέρσεως του μνημείου στο φραγκοκρατούμενο Μοριά

Η αναχρονολόγηση του ναού της Καθολικής στο 1278/9 και η αποκάλυψη του ονόματος των κητόρων της προσφέρουν σημαντικά στοιχεία για την κατανόηση του πλαισίου, εντός του οποίου αναπτύσσεται η βυζαντινή ναοδομία στο φραγκοκρατούμενο Μοριά, καθώς η μορφή μιας εκκλησίας, ως ενός σύνθετου πολιτισμικού προϊόντος, ορίζεται από τις συντεταγμένες του χώρου και του χρόνου ανεγέρσεως και συμψηφίζει τις οικονομικές δυνατότητες και τις προτιμήσεις των κητόρων,

του κοινού για το οποίο προώριστη και των δυνατοτήτων του συνεργείου που την οικοδόμησε⁷².

Εφόσον οι κτήτορες είναι ορθόδοξοι Ρωμιοί, ο ναός της Γαστούνης αποτελεί υλικό τεκμήριο και έκφραση του αντιθετικού σχήματος «συμβίωση και ανοχή» - «αντιπαράθεση και διαχωρισμός», στο οποίο φαίνεται να ισορροπεί η μικτή κοινωνία του περιγικιάτου⁷³.

Με την ίδρυση του σταυροφορικού περιγικιάτου της Αχαΐας το 1205⁷⁴, ο Μοριάς από επαρχία της αυτοκρατορίας οργανώθηκε ως ηγεμονία σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, χωρίστηκε σε βαρωνίες και φέουδα και ενσωματώθηκε στο φεουδαρχικό σύστημα⁷⁵. Η δομή της νέας κρατικής οντότητας βασιζόταν σε προσωπικούς δεσμούς εξαρτήσεως και υποτελείας⁷⁶. Το νέο κράτος διοικείτο από μια μικρή ομάδα ξένων, οι οποίοι μιλούσαν άλλη γλώσσα και, το κυριότερο, δεν ήταν ορθόδοξοι. Η θρησκεία, αν και δεν συνιστούσε πρωταρχικό παράγοντα στις σχέσεις γηγενών και Φράγκων, αποτέλεσε κριτήριο για το κοινωνικό τους status⁷⁷. Η θέση των Ρωμίων συνολικά επιδεινώθηκε. Εντάχθηκαν κυρίως στην τάξη των βιλλάνων⁷⁸, ενώ οι ρωμιοί άρχοντες της Ήλιδος, που δήλωσαν υποτελή στον Γουλιέλμο Σαμπλίτ⁷⁹, ενσωματώθηκαν στη φεουδαλική ιεραρχία⁸⁰ διατηρώντας τις πατρογονικές γαίες τους⁸¹ με όρους

71. Εάν υποθέσουμε ότι αυτοσχεδίασε ο ζωγράφος ή ενήργησε κατ' εντολήν του νεότερου κτήτορας, του επισκόπου Ιωαννικίου, για να τονίσει την παλαιότητα του ναού, θα αναμέναμε σαφώς την παράθεση αυτοκρατορικών ονομάτων και την αναγωγή σε ένδοξες εποχές του Βυζαντίου και όχι σε άγνωστους Ρωμικούς της Φραγκοκρατίας, όπως και τη μνεία της χρονολογίας σε έτη από Χριστού Γεννήσεως για να είναι κατανοητή.

72. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions* (υποσημ. 45), σ. 42-46. Η αρχιτεκτονική του ναού, μετά την ασφαλή αναχρονολόγηση, θέτει σημαντικά ζητήματα που αφορούν την εξέλιξη της ναοδομίας στην περιοχή του περιγικιάτου, τη δράση οικοδομικών συνεργείων και τις σχέσεις με τις γειτονικές και όμορες ελληνικές περιοχές.

73. Πρβλ. και Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 427-492.

74. Βλ. σχετικά Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 51-73.

75. Ενδεικτικά βλ. D. Jacoby, *La féodalité en Grèce médiévale : Les « Assises de Romanie »*. Sources, application et diffusion, Παρίσι, Xάγνι 1975, σ. 185-308. Ο ίδιος, *Les états latins en Romanie : Phénomènes sociaux et économiques (1204-1350 environ)*, XVe CIEB, *Rapports et co-rapports*, 1.3, Αθήνα 1976, σ. 1-51. Ο ίδιος, *Social Evolution in Latin Greece, History of the Crusades* (εκδ. K. M. Setton), Madison, Wisc. 1969-1989², σ. 175-221. Ο ίδιος, *Les archontes grecs et la féodalité en Morée franque*, *TM* 2 (1967), σ. 421-481. Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 85-89. D. Jacoby, *The Encounter of Two Societies: Western Conquerors and Byzantines in the Peloponnese after the Fourth Crusade*, *AHR* 78/4 (1973), σ. 873-906.

76. Βλ. Jacoby, *Archontes grecs*, ό.π., σ. 467-468. Ο ίδιος, *Classe fiscale*,

ό.π. (υποσημ. 55), σ. 139. Μ. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο φραγκικό περιγικιάτο της Αχαΐας*, Αθήνα 2000, σ. 23-27.

77. Jacoby, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 889-890. Για τη φεουδαλική κοινωνία στον Μοριά του 13ου αιώνα βλ. Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 102-115.

78. Η κοινωνική διαστρωμάτωση είναι πλέον αυστηρά δομημένη σε τρεις κοινωνικές ομάδες: στους φεουδάρχες, τους δουλοπάροικους (*villani*) και τους αστούς. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδεγαυική κυριαρχία* (υποσημ. 34), σ. 107-116.

79. *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 1609-1650. W. Miller, *The Latins in the Levant. A History of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908 - W. Miller, *Ιστορία της Φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, ελλ. μτφρ., Αθήνα 1997³, σ. 77, 81, 100. Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 60. Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 134.

80. Κατά τον J. Ferluga ο συμβιβασμός των Φράγκων έγινε με τους άρχοντες, στους οποίους όμως δεν πρέπει να περιλαμβάνονταν οι μεγάλοι δεσπότες (όπως ο Σγουρός), που ήταν επικίνδυνοι, και τη θέση των οποίων τελικά καταλαμβάνουν οι Φράγκοι. J. Ferluga, *L'aristocratie byzantine en Morée au temps de la conquête latine*, *ByzF* IV (1972), σ. 76-87. *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine Administration and the Southern Slavs from the VIIth to XIIIth Centuries*, Άμστερνταμ 1976, σ. 427-438.

81. Αντίθετα, οι κρατικές και εκκλησιαστικές γαίες, καθώς και οι ιδιοκτησίες των ρωμίων γαιοκτημόνων που δεν δήλωσαν υποτελή, διαμοιράστηκαν μεταξύ των κυριάρχων.

βυζαντινού δικαίου, παρέχοντας όρκο υποτελείας και στρατιωτική υπηρεσία στους Φράγκους⁸². Στο νέο σύστημα εξομοιώθηκαν με την κατώτερη βαθμίδα γαιοκτημόνων, τους φεουδάρχες απλής υποτελείας⁸³.

Εντός αυτού του κοινωνικού και οικονομικού πλαισίου, οι μόνοι Ρωμιοί που είχαν ισχυρή οικονομική βάση για την ανέγερση ενός ορθόδοξου⁸⁴ ναού όπως η Καθολική ήταν οι άρχοντες, στην τάξη των οποίων φαίνεται ότι ανήκαν οι Καλληγόπουλοι και οι συμβίες τους⁸⁵. Γενικότερα, με την απώλεια της αυτοκρατορικής χορηγίας και την περιθωριοποίηση της ορθόδοξης Εκκλησίας στις λατινοκρατούμενες περιοχές, η πρωτοβουλία ανεγέρσεως ναών περιέρχεται στον τοπικό πληθυσμό, άρχοντες και απλούς αγρότες⁸⁶. Η ένταξη της οικογένειας⁸⁷ των κλητόρων στο φεουδαρχικό σύστημα θα πρέπει όχι μόνο να θεωρείται δεδομένη αλλά οδηγούμαστε να υποθέσουμε ότι είχαν εξασφαλίσει και ένα υψηλό κοινωνικό status, που τους επέτρεπε να ανεγείρουν ένα μεγαλοπρεπή ναό στο επίκεντρο της φραγκικής κυριαρχίας⁸⁸. Πράγματι, το 1278/9 που ανεγείρεται ο ναός, τρία τέταρτα του αιώ-

να μετά την κατάκτηση, έτος το οποίο συμπίπτει με το έτος θανάτου του πρίγκιπα Γουλιέλμου Β' Βιλλεαρδουίνου⁸⁹ και την ανάληψη της ηγεμονίας από τον, επικυρίαρχο έως τότε βασιλέα της Νεαπόλεως, Κάρολο Α' Ανδεγαυό⁹⁰, η θέση των ελλήνων γαιοκτημόνων εμφανίζεται αναβαθμισμένη. Εσωτερικές διεργασίες και εξωτερικές απειλές επιταχύνουν την αφομοίωσή τους στο φραγκικό σύστημα⁹¹ και σταδιακά, μετά τα μέσα του αιώνα, ανέρχονται σε υψηλότερες βαθμίδες της φεουδαλικής ιεραρχίας, αποκτούν αξιώματα και φέουδα δυτικού τύπου, χωρίς όμως ποτέ να ενσωματωθούν πλήρως⁹². Η αφομοίωση των ρωμίων αρχόντων στη φεουδαλική ιεραρχία λειτουργήσε ως συνεκτικός κρίκος στην κοινωνία του πριγκιπάτου, αφού, ανελισσόμενοι στο νέο καθεστώς, οι φυσικοί ηγέτες του ορθόδοξου πληθυσμού απώλεσαν τυχόν ριζοσπαστικές διαθέσεις έναντι των ξένων⁹³. Η ίδρυση της Καθολικής από έλληνες άρχοντες συνιστά επομένως ισχυρό τεκμήριο συμβιώσεως των γηγενών με τους Φράγκους και ανοχής των λατίνων κυριάρχων προς το ορθόδοξο δόγμα⁹⁴.

82. Για τους βυζαντινούς θεματικούς και κτηματικούς άρχοντες και τη θέση τους στο πριγκιπάτο βλ. Jacoby, *Archontes grecs*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 465-477. Οι άρχοντες, τάξη θεωρητικά ανοιχτή σε όλους τους υπηκόους της αυτοκρατορίας, στο φραγκικό πριγκιπάτο μετατρέπονται σε τάξη με προνόμια που διαιωνίζονται κληρονομικά δικαίωματι. Jacoby, ό.π., σ. 467-468.

83. *Homines plani homagii*, κάτω από τους βαρώνους και τους λιζίους (*liges*): Jacoby, *Archontes grecs* (υποσημ. 75), σ. 468-469. Ο ίδιος, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 882, 889-893. A. Ilieva, *Frankish Morea (1205-1262). Sociocultural Interaction between the Franks and the Local Population*, Αθήνα 1991, σ. 206-207. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο* (υποσημ. 76), σ. 26-29. Jacoby, *Etats latins*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 24. P. Topping, *Feudal Institutions as Revealed in the Assises of Romania. The Law Code of Frankish Greece, Studies on Latin Greece, A.D. 1250-1715*, Λονδίνο 1977, σ. 1-192, ασκίζες 75, 138, 178, 194. P. Topping, *Co-existence of Greeks and Latins in Frankish Morea and Venetian Crete*, στο ίδιο, σ. 6.

84. Για την πιθανότητα ο ναός να ανήκε στο δυτικό δόγμα βλ. παρακάτω.

85. Για τις γυναίκες λιζίες και τις συζύγους των αρχόντων βλ. Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 480-487. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο* (υποσημ. 76), σ. 42-43.

86. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions* (υποσημ. 45), σ. 45-46.

87. Για το θεσμό της οικογένειας και τα σχετικά με αυτόν στο 13ο αιώνα πρβλ. Α. Κιουσοπούλου, *Ο θεσμός της οικογένειας στην Ήπειρο κατά τον 13ο αι.*, Αθήνα 1990.

88. Για την κτητορική δραστηριότητα των αρχόντων βλ. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions* (υποσημ. 45), σ. 33-35. Αντίστοιχο παράδειγμα βυζαντινού άρχοντα που ανεγείρει ναό στο φραγκικό πριγκιπάτο αποτελεί ο Μανουήλ Μουρμουράς, κτήτωρ της Αγίας

Τριάδος στο Κρανίδι (S. Kalopissi-Verti, *Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis (1244)* (MBM 20), Μόναχο 1975. Η ίδια, *Dedicatory Inscriptions* (υποσημ. 45), σ. 34, 64-65, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Κατά τον D. Jacoby (*Two Societies* (υποσημ. 75), σ. 898), ο Μουρμουράς είχε προσχωρήσει στη λατινική Εκκλησία.

89. Την 1η Μαΐου 1278, βλ. *Χρονικόν του Μορέως*, στ. 7761-7810. Miller, *Φραγκοκρατία* (υποσημ. 79), 196-197 και υποσημ. 72. Επί Γουλιέλμου Β' το πριγκιπάτο είχε φθάσει στο απόγειο της δύναμής του, Bon, *Moree* (υποσημ. 9), σ. 117-150. Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 157-164.

90. Η συνθήκη του Viterbo είχε καταστήσει τον Κάρολο Α' τον Ανδεγαυό επικυρίαρχο από το 1267 (βλ. παραπάνω, υποσημ. 34). Ο Κάρολος, όταν ανέλαβε την ηγεμονία με πρώτο βάλο τον Galerán d'Ivry (1278-1280) (βλ. Bon, *Moree* (υποσημ. 9), σ. 153-154. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Ανδεγαυική κυριαρχία* (υποσημ. 34), σ. 81), διατήρησε την οργάνωση των σταυροφόρων, η οποία είχε ενσωματώσει θεσμούς της βυζαντινής διοικήσεως (Ντούρου-Ηλιοπούλου, ό.π., σ. 75, 79), επικύρωσε εδαφικές παραχωρήσεις προς όσους έδωσαν όρκο υποτελείας και προέβη σε νέες ως ένδειξη εύνοιας ή αναγνωρίσεως υπηρεσιών (ό.π., σ. 102, 109-110).

91. Jacoby, *Archontes grecs*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 471-473. Ο ίδιος, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 892-893, 899-900. Ilieva, *Frankish Morea* (υποσημ. 83), σ. 207-208. Η διαδικασία αφομοιώσεως θα κορυφωθεί το 14ο αιώνα (Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 454-457), όταν πλέον γίνονται και λιζίοι, ενώ βιλλάνοι γίνονται φεουδάρχες: Jacoby, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 894. Ντούρου-Ηλιοπούλου, *Οι Βυζαντινοί στο πριγκιπάτο* (υποσημ. 76), σ. 32-34.

92. Jacoby, *Archontes grecs*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 477.

93. Jacoby, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 902.

94. Παρά την υποκατάσταση των ορθόδοξων επισκόπων με Λατί-

Ταυτοχρόνως όμως, η ανέγερση της Καθολικής μπορεί να ερμηνευθεί και ως τεκμήριο αντιπαραθέσεως και διαχωρισμού Ελλήνων και Φράγκων. Η αφομοίωση των αρχόντων στο φεουδαρχικό σύστημα δεν απάλειψε τις πολιτισμικές διαφορές, οι οποίες εκφράζονται, κατά μείζονα λόγο, μέσα από τη δογματική αντίθεση⁹⁵. Έτσι, οι Καλληγόπουλοι, εκμεταλλεζόμενοι την ισχυρή οικονομική τους κατάσταση και έχοντας εξασφαλίσει υψηλή ιεραρχική θέση στο πριγκιπάτο⁹⁶, τολμούν να ανεγείρουν, *διὰ κόπου πολλοῦ καὶ ἐξώδου*, ένα μεγαλοπρεπή, για τα δεδομένα της εποχής, ναό για το ορθόδοξο ποίμνιο στο σκληρό πυρήνα της λατινοκρατίας του Μοριά⁹⁷, ανάμεσα στην Ανδραβίδα, τη Γλαρέντζα και το Χλεμούτσι, ενέργεια που αναδεικνύει *de facto* και τον ηγετικό τους ρόλο μεταξύ των ομοεθνών τους. Οι ρωμιοί κτήτορες, ως φορείς μιας μακραίωνης και ισχυρής πολιτιστικής παραδόσεως και, παρά την ένταξή τους στο νέο σύστημα εξουσίας, παραμένουν πιστοί στο ορθόδοξο δόγμα⁹⁸, που συνιστά κριτήριο διαχωρισμού, και στην πράξη ανεγέρσεως του ναού υφέρπει ενδεχομένως μία διάθεση αντιπαραθέσεως προς τους Λατίνους, ίσως και η τάση των γηγενών να διατηρήσουν την «εθνική» τους ταυτότητα⁹⁹, όπως αυτή αναπτύσσεται με το συνταυτισμό και την αυτογνωσία στην αντιθετική βάση του «εμείς» και «αυτοί»¹⁰⁰.

Στο πλαίσιο αυτό μπορεί ίσως να ερμηνευθεί και ο αυστηρά βυζαντινός χαρακτήρας του ναού, μολοντί η

επιρροή των φράγκων κυριάρχων στους Καλληγόπουλους αποτυπώνεται ακόμη και στο όνομα του –πρωτότοκου πιθανότατα– γιου.

Η Καθολική προσγράφεται στην ομάδα των ναών της Φραγκοκρατίας, οι οποίοι διατηρούν και εξελίσσουν τις μεσοβυζαντινές φόρμες, αν και ανεγείρεται σε μια περιοχή, όπου η παρουσία της γοτθικής αρχιτεκτονικής είναι ισχυρή¹⁰¹. Η ισχυρή παρουσία δυτικότροπων στοιχείων, όπως και σε μια σειρά ναών στη φραγκοκρατούμενη Ελλάδα, περιορίζεται στα όρια της τάσεως για μορφική ποικιλία της βυζαντινής αρχιτεκτονικής¹⁰². Η «αρχαιότητα» του μνημείου μπορεί επίσης να συνιστά έκφραση όχι μόνο των προτιμήσεων του κτήτορα αλλά και του κοινού για το οποίο προορίζεται. Ενδεχομένως επρόκειτο για το ναό¹⁰³ οικισμού, που απευθυνόταν σε ένα ευρύτερο ποίμνιο, δηλαδή στους ρωμικούς αγρότες της περιοχής της Γαστούνης, όπου οι Καλληγόπουλοι είχαν τη γαιοκτησία τους¹⁰⁴. Ένα τέτοιο τοπόσημο δεν μπορεί παρά να τόνιζε τα μορφολογικά και τυπολογικά στοιχεία που είναι συνδεδεμένα με την ορθόδοξη λατρεία, του κρίσιμου δηλαδή διαχωριστικού κριτηρίου από τους Φράγκους.

Εάν, αντίθετα, αποδεχθούμε ότι οι Καλληγόπουλοι, μαζί με την ένταξη στο φεουδαρχικό σύστημα, είχαν προχωρήσει και στη λατινική Εκκλησία¹⁰⁵, η διαδικασία ανεγέρσεως της Παναγίας της Καθολικής εμφανίζεται ως προϊόν μιας άλλης, σύνθετης, καταστάσεως: μια οικογένεια, η οποία έχει ασπαστεί το λατινικό δόγμα,

νους. Για το θέμα βλ. Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 89-102. Jacoby, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 890. Ilieva, *Frankish Morea* (υποσημ. 83), σ. 215-217. Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 342, 346-351· πρβλ. *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 2089-2095. Η συνύπαρξη αποδεικνύεται και από μια σειρά ακόμη σημαντικών μνημείων αυτής της περιόδου στον Μοριά και τα Σκορτά, αλλά και από τις δωρεές του Γουλιέλμου Β' προς ελληνικές μονές, *Χρονικόν τοῦ Μορέως*, στ. 7778-7779.

95. Βλ. Λοκ, *Φράγκοι* (υποσημ. 34), σ. 361. Bouras, *Impact*, ό.π. (υποσημ. 37), σ. 260-261.

96. Οι άρχοντες, κατά τον Jacoby, επεδίωξαν την περαιτέρω αφομοίωση κυρίως ως κοινωνική καταξίωση παρά από υλική ανάγκη. Jacoby, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 900.

97. Η περιοχή του Μορέως (Ήλις) ήταν υπό την άμεση κυριαρχία του πρίγκιπα, Bon, *Morée* (υποσημ. 9), σ. 104.

98. Ελάχιστα εξ αυτών φαίνεται ότι προσεχώρησαν στη λατινική Εκκλησία, Jacoby, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 898.

99. Kalopissi-Verti, *Dedicatory Inscriptions* (υποσημ. 45), σ. 46.

100. Jacoby, *Two Societies*, ό.π. (υποσημ. 75), σ. 898-9. Ilieva, *Frankish Morea* (υποσημ. 83), σ. 184, 245-246.

101. Ενδεικτικά αναφέρουμε τους γοτθικούς ναούς της Ανδραβί-

δας και της Γλαρέντζας (Bon, *Morée* (υποσημ. 34), σ. 547-553, 559-561), ενώ η παρουσία δυτικών στοιχείων είναι σαφώς εντονότερη στη β' οικοδομική φάση της Παναγίας της Βλαχέρνας στην Κυλλήνη (ό.π., σ. 561-574).

102. Bouras, *Impact*, ό.π. (υποσημ. 37), σ. 257-258.

103. Ο αρχικός προορισμός του ναού δεν μπορεί να τεκμηριωθεί με βεβαιότητα. Εάν πάντως επρόκειτο για τον κεντρικό ναό του οικισμού και όχι για καθολικό μονής (λόγω της απουσίας σχετικής μνείας στις επιγραφές, μοναστηριακών κτισμάτων ή λειψάνων τους και δεδομένου ότι η λειτουργία ενός ορθόδοξου μοναστηριού στο επίκεντρο της λατινοκρατίας μοιάζει δυσχερής (πρβλ. Ilieva, *Frankish Morea* (υποσημ. 83), σ. 216-217), επιβεβαιώνεται η ανάπτυξη που γνωρίζει η Γαστούνη την περίοδο της Φραγκοκρατίας. Πα τη μεταγενέστερη χρήση του ναού βλ. παραπάνω υποσημ. 9.

104. Το τοπωνύμιο Χίλιομοδού που υπάρχει στην Γαστούνη (Γριτόπουλος, Γαστούνη, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 280) αποτελεί μάρτυρα της μεγάλης γαιοκτησίας στην περιοχή εκείνη την περίοδο.

105. Ως μάρτυρες αυτής της εκδοχής θα μπορούσαν να εκληφθούν τα ονόματα Γουλιέλμος και Κωνσταντίνος.

ανηγείρει ένα ναό κατά την ορθόδοξη ναοδομία, με ελάχιστα δάνεια από τη δυτική τέχνη¹⁰⁶. Εν προκειμένω, οι παράγοντες «αντιπαράθεση και διαχωρισμός» εκλείπουν. Στη θέση τους θα πρέπει ίσως να αναζητηθούν στοιχεία που προδίδουν προωθημένες προσπάθειες συγκλίσεως των δύο δογμάτων στο φραγκοκρατούμενο Μοριά. Ενδεχομένως η πρωτοβουλία τους να υποκρύπτει μια τάση εξισορροπήσεως των κτητόρων μεταξύ αφ' ενός των Φράγκων κυριάρχων, εκδηλούμενη, πέρα από την κοινωνική ενσωμάτωση, με το θρησκευτικό εκλατινισμό τους, και αφ' ετέρου του ορθό-

δοξου πληθυσμού της περιοχής, εκφραζόμενη με την εμμονή στη βυζαντινή αρχιτεκτονική¹⁰⁷. Ως κρίσιμοι παράγοντες για την ανέγερση του ναού θα πρέπει να συνυπολογιστούν τόσο η ισχυρή βυζαντινή παράδοση –καθώς η τυχόν προσχώρηση των Καλληγοπούλων στο λατινικό δόγμα δεν επισύρει αυτομάτως και την αλλαγή στις αισθητικές τους προτιμήσεις–, όσο και οι δυνατότητες των οικοδομικών συνεργειών που δρουν στην περιοχή και εξακολουθούν να κτίζουν κατά το βυζαντινό τρόπο¹⁰⁸.

106. Έως σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί στοιχεία που να υποδεικνύουν συσχετισμό του ναού με το λατινικό δόγμα. Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι και η, σύγχρονη με την Καθολική, Παναγία του Μέρμπακα, ναός με ορθόδοξη-βυζαντινή τυπολογία, συνδέεται με λατίνο ιεράρχη και ότι ετελείτο σε αυτή λειτουργία κατά το λατινικό τυπικό. M. Lee Coulson, Αποκαλύπτοντας τα ενδύματα: Η ένδυση ως θεολογία, *Αρχαιολογία* 83, Ιούνιος 2002, σ. 42.

107. Ενδιαφέρον θα είχε η εξερεύνηση του υποκείμενου τοιχογραφικού στρώματος, εφόσον αυτό σώζεται σε έκταση και είναι πράγματι το αρχικό, για τη διαπίστωση τυχόν δυτικών επιρροών στη ζωγραφική του μνημείου.

108. Είναι εξάλλου γενικά αποδεκτό ότι οι γοτθικοί ναοί στην Ηλεία κτίζονται από μάστορες που έρχονται από την Εσπερία, με την επικουρική συνδρομή ντόπιων συνεργειών.

Demetrios Athanasoulis

THE REDATING OF THE CHURCH OF THE PANAGHIA KATHOLIKE AT GASTOUNI

The church of the Panaghia Katholike (Virgin the Catholic) at Gastouni is of cross-in-square type with dome and two columns (Figs 1-2). Hitherto, the generally accepted date for the monument has been the last quarter of the twelfth century.

Recently, in the sanctuary apse and in a layer of wall-paintings dated by inscription to 1702 (Fig. 3), a two-line inscription, which copies the first donor inscription of the church, was revealed (Figs 5-6). In this, $\varsigma\psi\text{ΠΖ}'$ (6787 = 1278/9) is mentioned as the year the church was constructed, and the Kallegopoulos brothers – Gouliamos, Ioannes, Nikolaos, Demetrios, Konstantinos and Georgios – and their respective wives – Maria, Anna, Maria, Sebaste, Maria and Konstantza – are commemorated as the donors. Part of this inscription is repeated in another inscription incised on the

stone lintel of the west entrance to the church (Figs 7-8). The authenticity of the text is confirmed by comparative study of the information it provides. Specifically, the date concurs with the archaeological evidence yielded by the church, built into the walls of which is a proto-majolica bowl of Grid Iron type (Fig. 4), which is found outside Italy in the late thirteenth century.

Furthermore, sculptures with Western influences are used in the monument, such as the frame of the north doorway and the column capital in the double central opening between the nave and the narthex (Fig. 9).

The donors were presumably Greek nobles who retained their privileges after 1205, by declaring submission to the Latins.